Українська
Академія Наук
Збірник Соціяльно-Економічного
Відділу

Académie des Sciences
Oucraïnienne
Recueil de la Classe des Sciences
Sociales-Économiques

№ 5

ПРАЦІ
СЕМІНАРУ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
Випуск І-й

МИКОЛА ЖОРНІКОВ

ПРОМИСЛОВІСТЬ КИЇВЩИНИ

в 1923—24 р.

(Порівняльна характеристика до передвоєнного й воєнного часу)

З передмовою академика К. Г. Воблого

У Київі — 1926

УКРАЇНСЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК
Збірник Соціяльно-Економічного
Відділу

ACADÉMIE
DES SCIENCES OUKRAINIENNE
Recueil de la Classe des Sciences
Sociales-Économiques

№ 5

ПРАЦІ
СЕМІНАРУ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
Випуск І-й

МИКОЛА ЖОРНІКОВ

ПРОМИСЛОВІСТЬ КИЇВЩИНИ

в 1923—24 р.

(Порівняльна характеристика до передвоєнного й воєнного часу)

З передмовою академика К. Г. Воблого

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1926

[338(47.711)]

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський.*

Київський Окрліт, № 232, 1926.
Зам. № 4678—1200.

Де що є:

стор.

Передмова 1
Вступ 5
I. Джерела та їх використовування 8
II. Кількість дійових підприємств 15
III. Робоча сила 22
IV. Пророблений час 40
V. Заробітна плата 58
VI. Продукція 77
VII. Продуктивність праці 126

ПЕРЕДМОВА.

Семінар для виучування народнього господарства України при Соціяльно-Економічному Відділі Української Академії Наук, заснований року 1925, має таке завдання: 1) шляхом колективної праці за певним планом зібрати та розробити статистично-економічні матеріяли з економіки України, щоб внести цим і свою дещицю в справі виявлення продукційних сил України; 2) підвищити рівень знаннів його членів та засвоєння ними метод науково-дослідчої праці в царині економіки. Семінар має видавати ті праці своїх членів, котрі мають більш-менш загальне значіння й цінні чи то змістом, чи методологією

У першому випускові праць Семінару вміщено працю М. Жорнікова, присвячену промисловості Київщини 1923/24 рр., порівнюючи до передвоєнного і воєнного часу. Автор, поставивши проблему розглянути сьогочасне становище промисловости порівнюючи до передвоєнного, мусів підготувати для цього статистичний ґрунт, с.-т. знайти порівняні дані. Звідси зрозумілива та увага, що її віддав автор критиці джерел. Кінець-кінцем, ґрунт для порівняння М. Жорніков підготував тільки завдяки тому, що йому пощастило використати архівні матеріяли Київського Губстатбюро (дублікати бланків обслідування промисловости 1910—1912 рр.). Автор послідовно розглядає становище київської промисловости, починаючи з кількости дійових підприємств, робочої сили, проробленого часу, заробітної плати й кінчаючи розміром продукції й продуктивности праці. По всіх цих основних розділах автор відокремлює ідентичні підприємства, щоб порівняти їх один до одного; це підсилює його висновки. Скрізь він бере на увагу географічне розміщення київської промисловости по округах. Тому праця його не втратила своєї практичної ваги й тепер, як Київську губ. скасовано. Вивчаючи промисловість що-до нового округового районування, дані М. Жорнікова

можна використати на ті й инші протиставлення. Автор, аналізуючи ті й инші сторони київської промисловости, виявляє питому вагу Київщини як в українському, так і загальносоюзному народньо-господарському балансі. Маючи на увазі особливості київської промисловости, М. Жорніков висуває на перший план основну її галузь — цукрово-бурякову промисловість.

У гуртовій продукції 1912 року Київщина становила 3,9% од гуртової продукції всього Союзу, 1923/24 року — 4%. Цифри ці досить яскраво характеризують її високу питому вагу що-до народньо-господарського балансу нашого Союзу.

В останньому розділі, присвяченому продуктивності праці, автор подає низку зіставлень, що мають великий інтерес для робітників господарчих органів, профспілок. Ті й инші заходи в політиці заробітної плати можна обґрунтувати статистичними даними праці, що оце ми її друкуємо.

Взагалі, як вираховує автор, підвищення відсотку вироблення в гуртовій продукції становить на 1923/24 рік 151%, у цукровій промисловості — 148,9%. Цей висновок чималою мірою змінюється по окремих галузях. Є виробництва, що їхня продукційність залишилась на рівні передвоєнної й, нарешті, є такі, де вона навіть нижча як за часів передвоєнних, приміром, олійне, крохмалеве, то-що. Основну причину, чом продукційність така низька, М. Жорніков слушно вбачає в неповному навантаженні певних промислових закладів. Щоб глибше заналізувати продуктивність праці, автор подає й инші матеріяли, котрі посередньо характеризують, на якому рівні перебуває продуктивність праці, отож, прим., величінь заробітної плати за годину, зміни в кількості робітників, то-що. Автор порушує питання — чи попереджає зріст заробітної плати зріст продуктивности праці? Відповідь на це питання ми знаходимо в цікавих даних для окремих галузів промисловости. Основний висновок його такий: «1923/24 року робітники витрачали на виробництво вдвоє менше часу, ніж року 1912, виробляли в півтора рази більш продукції й одержували за це мало не подвійну заробітну плату». Можна цілком прилучитись до висновку автора, що «відколи робітнича класа завоювала права й забезпечила умови для свого культурного зросту — продуктивність праці невпинно підвищуватиметься й набуде в дальшому виключної ваги, як чинник для економічного відродження країни».

Праця М. Жорнікова має статистичний характер; вона подає низку цікавих висновків, що їх можна використати для широких економічних узагальнень, маючи аналогічні праці й для инших районів. Для місцевих господарників вона має й великий практичний інтерес, відокремлюючи ті й инші сторони промисловости Київщини.

Зважаючи на те, що економічну географію по наших школах студіюють докладно, знов-же й на те, що в підвалину цих студій покладено місцевий ухил, можна гадати, що праця Жорнікова стане в пригоді й нашим школам. В його праці є чимало статистичного матеріялу, й його можна використати на діяграми, картограми, то-що. Знов-же корисна ця книжка своїми методологічними вказівками і тим економістам, котрі допіру починають вивчати промисловість. М. Жорніков показує в своїй праці, як обережно треба підходити до систематичних зіставлень, як старанно треба призбірувати для цього статистичний матеріял.

Академик Костянтин Воблий.

ВСТУП.

Основне завдання цього нарису — найповніше, що-до кількости охоплених підприємств, порівняти стан промисловости Київської губерні протягом 1923/24 року з даними за всіма основними ознаками за 1912-ий рік. Крім того, для більшости ознак пощастило зібрати відомості за 1914-ий та 1915-ий роки, а це дає нам змогу поруч зачепити й, оскільки це можливо, зважити, як уплинула імперіялістична війна на нашу промисловість.

Щоб схарактеризувати промисловість 1923/24 року, використано матеріяли поточної промислової статистики, що її провадять органи ЦСУ; видатна особливість цього джерела — його повність. Усенька велика фабрично-заводська промисловість перебуває під її контролем, незалежно від того, хто саме експлоатує підприємства, й тому жадна з можливих у наші часи форм експлоатації не залишилась по-за межами поточної промислової статистики.

Економічна політика за наших часів будується переважно на даних про стан промисловости, що підлягає органам ВРНГ; отже освітлення утворюється однобічне через те, що всі инші види промисловости, наприклад, підприємства державних наркоматів, комунвідділів, кооперації, знов-же й уся приватна промисловість залишаються по-за межами систематичного спостереження.

Коли-б промисловість ВРНГ складала в загальній масі 90 або 95% усієї продукції, на це ще можна-б було пристати, але коли вона становить на Київщині, напр., не більш як 75% — це ввесь час слід мати на увазі. Можна зазначити декілька галузів промисловости, що в них ВРНГ не має жадного підприємства, приміром — виробництво електроенергії, випікання хліба, то-що.

Тому ми гадаємо, що давати загальний огляд стану промисловости, а також надзвичайно важливі для нашої економіки висновки про розміри відновлення промисловости й про досягнений рівень продуктивности праці можна тільки на підставі даних, котрі вичерпують усеньку промисловість.

Маючи повні дані про наші часи, ми не маємо, на жаль, змоги так само певно спиратись на жадні джерела, що характеризують передвоєнний і воєнний стан нашої промисловости, бо всі вони неповні.

Дані, що їх мають навіть офіційні джерела, частенько суперечливі.

Ось, що там можна знайти:

Рік	Обсяг промисловости	Кількість підприємств	Пересічна кількість робітників	Продукція (в крб.)	Джерело	Звідки взято
1914	З обігом більш як 5.000 карб.	566	78.476	133.262.000	Не зазначено	Журн. Губекосо, ч. 1 стор. 5
1913	Уся фабрично-заводська	681	65.839	174.757.000	„ „	Журн. Губекосо, ч. 1 стор. 6
1912	Уся фабрично-заводська	533	56.131	196.242.116	Дослідж. Мін. Торг. та Пром.	Журн. ч. 3 (21) грудень 1923 р. стор. 36.

Як видно з цих витягів, автори, дуже часто не позначаючи джерел, звідки відомості запозичено, тим самим викликають недовіру до них, на яку вони не заслуговують. І справді, як можна покладатися на дані, не звязані поміж собою і з загальними фактами економічного життя? Витяги ці свідчать, що, тимчасом як 1912 року 533 підприємства виробили на суму 196 мільйонів карб., 1913 року 681 підприємство виробило на 174 міл. карб.— отже, виходить, 1913 року продукційність підупала, а це безумовно не в'яжеться з динамікою передвоєнної промисловости, що її почасти стверджують подані далі таблиці. Останнього передвоєнного року, 1914, 566 підприємств мали 78.476 робітників, а найближчого 1913 року на 681 підприємство робітників було 65.839. Такі офіційні дані.

Становище тих, хто совісно користувавсь статистичними публікаціями, теж не надто сприятливе. Коли І. І. Зільберман у своїй статті «Промышленность Киевщины в 1922 году» захтів був відтворити картину нашої передвоєнної промисловости, йому довелось обмежитись на небагатьох даних, уміщених у збірникові 1910—1912 рр. «Обследование Министерства Торговли и Промышленности».

Про що можна було довідатися з цього збірника? — Про кількість закладів, що їх було 533, кількість робітників і продукцію, що-ж до даних про неї — утворилось занадто несприятливе становище. Сила в тім, що таблиці, де подано числа продукції в цій праці, мають такі графи: вироблено за свій рахунок (кількість), продано (сума), пішло перероблятись далі на тих самих заводах (кількість), вироблено, згідно з замовленнями (кількість), здобуто відповідно замовленням (сума); отже, найголовнішого — вартости виробленого протягом року, там немає. Через це довелось на кожну рубрику класифікації відшукувати, де кількість виробленого відповідає кількості проданого, й тоді розцінювати продукцію на підставі загальної суми, що її вторговано; коли продукція кількости з продажем не збігались, брато суму продажу, ділено на кількість проданого й відповідно до пересічних цін продажу розцінювано продукцію. Тале-ж це можливо було тільки тоді, коли вироблювано одноманітну продукцію, напр. цукор, сірники. В тих виробництвах, де мався великий асортимент виробів, що вмістити в

таблицю кожного продукту зокрема було не можна, нічого иншого не залишалось, як узяти суму продажів замість вартости виробленого. В такім стані опинились дані виробництв металообробного, машинобудівельного, шкуряного, швацького й папероробного. Отож, напр., у звідці роботи (табл. ч. 3 на стор. 55-ій) є виробництво ч. 109, куди входять: молотарки різні, кінські приводи, віялки, сортувальниці, січкарки, елеватори, просорушки, зерносушні; по Київщині вироблено 34.449 пудів, продано — 36.110 пудів на суму 159.776 карб. На підставі таких даних усяке обчислення продукції буде недокладне, тому слід завдовольнитись сумою продажу, щоб з'ясувати суму гуртової продукції. Обчислення, отак-о пороблені, дали загальну суму виробництва на 196.242.116 карб., тимчасом як сума продажів протягом 1912 року дала 194.460.563 карб.

Як бачимо, дві подані цифри не дуже одрізняються, і, не мавши кращих, їх можна-б уважати за такі, що розвязують питання про гуртову продукцію Київщини, але обережність вимагає бути надто обачним. «Жадне питання в господарському житті не оповито такою безпросвітною темрявою, як питання про розміри продукції та розцінку її» — каже такий видатний знавець нашої економіки, як В. Г. Громан[1]), і тому в нашій праці ми вирішили знов вирахувати гуртову продукцію 1912 року на підставі перводжерел.

Перейдімо тепер до цінування матеріялів обслідування 1910—1912 рр. Воно має дані про 533 дієві підприємства. Чи цією цифрою охоплено всю цензову промисловість Київщини? Ми маємо реєстр промислових закладів Київщини за 1912 рік, що його склала канцелярія старшого фабричного інспектора. Тут зазначено 558 підприємств, що підлягали доглядові фабричної інспекції з паровими казанами, й 52 підприємства, відносно яких вона повинна була доглядати, чи додержувано на них закону 2 червня 1903-го р. про винагороду за нещасливі випадки; разом у фабричній інспекції рахувалось 610 підприємств.

Які-ж особливості даних фабричної інспекції?

Б. О. Чорний зазначає в своїй книжці[2]), що ці дані безумовно неповні, і кількісно, і якісно. Крім того, що редакція закону в питанні про те, що таке «завод», «фабрика», «ремество», була занадто невиразна, урядовці фабричної інспекції не мали, до всього, щоб їм керуватись, цілком виразно окресленого цензу й тому брали на облік підприємства, керуючись як-найрізноманітнішими ознаками. Фактично, напр., підприємства, котрі не вживали механічних двигунів, зовсім не включено в коло догляду. Знов-же не входили в нього і всі державні та муніципальні підприємства.

Цього досить, щоб стверджувати, що 533 підприємства, за обслідуванням 1912 року, не можуть цілком схарактеризувати промисловість Київщини.

Державна поточна промислова статистика, що на підставі її даних ми характеризуватимемо сьогочасне становище промисловости, має виразно

---

[1]) Хозяйственное положение СССР, стор. 7.

[2]) Материалы по рабочему вопросу, стор. 1 й 2.

визначений ценз. Керуючися ним, вона бере на облік промислові підприємства. Ценз цей такий: наявність 16 робітників та двигун, або 30 без двигуна; для деяких виробництв ценз знижено залежно від заводського устаткування (шкуряне, млинарське, цегельне й миловарне); крім того, вона бере на облік усі державні підприємства й великі підакцизні незалежно від цензу.

Отож, щоб мати право порівнювати становище промисловости за часу передвоєнного й теперішнього, ми мусимо відповідно поповнити передвоєнні дані й, де це неможливо, вирахувати їх. Тільки виконавши цю вимогу, можна давати висновки про розміри виробництва гуртового й по окремих галузях, про розподіл заводів на території, виводити покажчики продуктивности праці й судити про загальний фонд заробітної плати. Відповідно використувавши матеріяли за часів передвоєнних, що їх має архів Київського Губстатбюра, розвяжемо це завдання цілком.

I. Джерела та їх використовування.

Головний матеріял, використаний для цієї праці, це дублікати бланків обслідування промисловости протягом 1910—1912 рр., що його перевело Міністерство Торгу й Промисловости. При цих бланках є примірник обіжного листа до власників промислових підприємств, що характеризує завдання обслідування, та інструкція, як заповняти бланки.

Обслідування розпочато, каже лист, через те, що р. 1917 переглядатимуться торговельні умови з чужоземними державами. Обслідування повинно виявити, як розвинулася наша промисловість за час, що зминув, одколи проваджено инші переписи. Має воно виявити й особливості в її становищі. Для потреб митної політики відомості збирано на 12-ох спеціяльних бланках відповідно до митного тарифа, і кожну форму присвячено певній галузі промисловости; усередині бланків уміщено докладнісінький-таки перелік номенклатури продукції.

Що-до інструкційних указівок, то вони відповідають методам, котрі вживає ЦСУ, напр., вираховувати пересічну кількість робітників, ставити питання про продукцію, що дає змогу виявити «гуртову продукцію» (це поняття запровадила до вжитку статистична конференція з промислової статистики при ЦСУ 1924 року), і, наприкінці, оцінити продукцію, згідно з продавальною ціною loco фабрика.

Роздавати бланки, приймати й контролювати їх міністерство доручило фабричній інспекції й, коли зважити кількість виправок на бланках, треба гадати, що урядовці інспекції поставились до них багато уважніш, ніж до своїх власних форм. Взагалі матеріял цей, безумовно, достатній. По анкетах знаходимо дані про те, де розташовано виробництво, про його характер, його власника, про пересічну кількість робітників, про гуртовий обіг, про кількість оброблених і проданих фабрикатів, вартість проданого, то-що. Хиба цього обслідування полягає в тому, що кількісно воно непевне, це

зазначає в своїй праці проф. В. І. Гріневецький[1]). Переведене, наприклад, року 1911 обслідування машинобудівництва дає загальну суму продукції на 47 мільйонів карб., тимчасом як обслідування року 1911, що провадило Міністерство Торгу й Промисловости, визначає її в 35 мільйонів карб.[2]).

Друге й останнє джерело це річні бланки фабричної інспекції за 1912-ий рік у кількості 496 примірників. На жаль, вони мають цілу низку загальних хиб — у бланках частенько є прогалини, знов-же й даних про продукцію значно менше. Помітно, що на перевірку бланків багато часу не марнували.

Бланк фабричної інспекції досить докладний. Складається він із питань, що нас оце цікавлять: має всі адресові дані, обсяг виробництва, де порушено оце питання про кількість продукції та її вартість і, наприкінці, має дуже цінну табличку з даними по місцях. З цієї таблички видно, скільки днів підприємство працювало, скільки чоловіка працювало цього місяця й скільки заробітної платні вони одержали. Від року 1913 до бланків запроваджено нову для цієї таблиці графу — кількість пророблених поденщин, с.-т. чоловікоднів. На жаль, року 1912 її не було, тим-то вираховувати пророблений час доводилось примітивно — а саме помножуючи кількість днів, що їх підприємство працювало, на кількість робітників у цьому місяці. Така підхідка не вилучала прогулів і тому штучно підвищувала пророблений час.

Користуючись повними реєстрами підприємств, що підлягали доглядові фабричної інспекції, знов-же й двома зазначеними джерелами, можна було взятися відновлювати справжні розміри промисловости Київщини за передвоєнної доби. На кожну галузь промисловости, за класифікацією ЦСУ, складено перелічні таблиці, куди повиписувано підприємства з повного їх реєстру, далі, на підставі обох джерел, бланки тотожніх підприємств згуртовано й тоді уважно поперевірявши, відомості з них занесено до таблиці.

Переглянувши отак усенький матеріял 1912 року, ми з'ясували чимало важливих фактів, отож, напр., відносно кількости закладів виявилось, що в обслідування Міністерства Торгу й Промисловости увійшли значніші підприємства, а в відомостях фабричної інспекції, навпаки, є такі дрібні підприємства, котрі до таблиці не заведено, вони бо не завдовольняють сьогочасному фабрично-заводському цензові. Студіюючи бланки про кількість робітників, довелось пересвідчитись, що й повний реєстр і Збірник звідомлень за 1912 рік не мають даних про пересічну кількість робітників, котрі працювали протягом року по дійових підприємствах. Рукописне звідомлення фабричної інспекції 1912 року, що ми його маємо, знов-же й «Инструкция о порядке составления и представления отчетов чинами фабричной инспекции» своїми вказівками не залишають про це жаднісіньких сумнівів.

---

[1]) Послевоенные перспективы русской промышленности, стор. 7.

[2]) Ibid. стор. 14.

Пункти пояснінь інструкції кажуть:

1. Цифри першої вертикальної графи в таблиці 1-ій («наприкінці минулого року») повинні бути тотожні з відповідними цифрами в звідомленні за попередній рік.

2. До граф чч. 4 й 5 не треба включати тих із закладів, котрі остаточно закриті або вилучені з-під догляду протягом звідомного року, знов-же ті, котрі й у цім і попереднього року не працювали.

3. За закриті вважати тільки ті заклади, що за них інспекція має певні дані, що роботи вони не відновлятимуть.

4. До 6-ої вертикальної графи в таблиці 1-ій («не працювали протягом усього року») включаються заклади, що працювали торік, одколи-ж почавсь звідомний рік й аж до кінця його зовсім не працювали, але остаточно їх не закрито. Кількість робітників по таких закладах треба зазначати за даними в кінці минулого року.

5. В останній вертикальній графі таблиці 1-ої зазначати треба всі заклади, що їх зараховано наприкінці звідомного року під догляд інспекції, за вийнятком тільки тих, котрі не працювали зовсім від початку року аж до кінця. Тим-то до цієї графи повинні ввійти і ті заклади, що, попрацювавши протягом частини року, наприкінці його працю припинили, але остаточно їх не закрито.

6. Кількість закладів, що їх наприкінці звідомного року (гр. 7) уважано за дійові, слід балансувати з кількістю їх наприкінці минулого року (гр. 1) цифрами вертикальних граф 2, 3, 4, 5 і 6. Відповідні цифри, що стосуються робітників узагалі, не можна балансувати, бо кількість робітників змінюється незалежно від кількости закладів.

7. Коли по фабриках, окрім робітників, котрі безпосередньо працюють у самих закладах, роботу дають також і по-за фабрикою — по таких рубриках таб. 1-ої як вік та пол треба зазначати самих-но робітників першої категорії. Кількість робітників узагалі позначається по всіх графах таблиці 1-ої по змозі пересічно за рік, а по закладах, котрі не цілий рік працювали — пересічно за добу, коли заклад працював; по виробництвах сезонових показувано найбільшу кількість робітників протягом звідомного року.

З таблиці ч. 1-ше видно, що вимога п. 7-го інструкції, щоб кількість робітників позначати по всіх графах по змозі пересічно за рік, не відповідає назвам звідомної таблиці, воно-бо вимагає даних про склад робітників на певний термін, а саме до 1-го січня.

Взагалі з матеріялів помітно, що вираховувати пересічну кількість робітників фабрична інспекція не бралась. На це уваги не звертали — надто вже невдало формуловано цю вимогу в п. 7-ім інструкції. Найчастіше, як зазначає повний реєстр, на кожне підприємство проставлювано максимальну кількість робітників, що в ньому працювали. Тим-то нам довелось виводити ці пересічні знов, беручи на увагу тільки ті місяці, коли підприємства працювали.

Як вираховувано кількість пророблених чоловікоднів, ми зазначили попереду.

Ось, приміром, таблиця ч. 1-е звідомлення:

Таблиця Ч. 1.

Кількість закладів, що перебували під доглядом інспекції, й кількість робітників у них.

	Заклади, що їх уважали за дійові наприкінці минулого року	Протягом звідомного року					
		Знов підпорядковано доглядові	Відновили роботу з тих, котрі торік не працювали	З закладів зазнач. по гр. 1, 2, і 3-іх [2])		З закладів наведен. у гр. 1 не прац. прот. усього року[4])	Наприкінці звідомного року уважано за дійові [5])
				Вилучено з-під догляду	Закрито[3])		
	1	2	3	4	5	6	7
1. Кількість закладів . . .	534	37	3	—	11	5	558
2. Кількість робітн., що прац. по закладах [7]) недолітків ч. п.	295	109	—	—	1	—	389
» ж. п.	160	66	—	—	—	—	291
» об. п.	455	175	—	—	1	—	680
підлітків ч. п.	3697	125	124	—	10	—	4131
» ж. п.	2239	45	—	—	4	—	1902
» об. п.	5936	170	124	—	14	—	6033
дорослих ч. п.	54877	892	1388	—	212	42	57714
» ж. п.	10233	156	327	—	83	2	10318
» об. п.	65110	1048	1715	—	295	44	68032
Разом роб. ч. п.	58869	1126	1512	—	223	42	62234
» » ж. п.	12632	267	327	—	87	2	12511
Усього .	71501	1393	1839	—	310	44	74745

3. З закладів, котрі наприкінці звідомного року за реєстрами підлягали доглядові, не працювали протягом усього звід. року . 10
4. Кількість робітників по цих закладах, котрі працювали, аж доки їх закрито, за останніми, що їх має інспекція відом., була . . 150

[1—7]) Див. в інструкції відповідні пункти пояснінь до відділу I.

Зарплатню брато фактично виплачену тій самій кількості робітників і за той-же час. Що-до зарплатні — фабрична інспекція не повинна була збирати відомості по всіх підприємствах; закон вимагав одержувати ці відомості тільки од підприємств, котрі мали штрафні табелі грошових стягань [1]), а цьому, згідно з таблицею 1-ою розділу V-го, рукописному звідомленню підлягають 314 підприємств з 64.621-им робітником наприкінці року. Але фактично відомості про зарплатню вимагали від усіх підприємств, і дані за це ми маємо мало не по всіх бланках.

Анкети обслідування Міністерства Торгу й Промисловости дали основу — цифри продукції за 1912 рік. Особливості цього питання, як його поставлено в анкетах, такі: у бланкові давано довжелезного реєстра всіх можливих фабрикатів з тієї чи иншої галузи, і фабричні інспектори, приймаючи та контролюючи бланк, мали змогу, особисто знаючи підприємства, стежити, чи-ж точні відомості подають власники. Отже, коли кількість продукції й не зазначено остільки докладно, як тепер дають її державні трести й кооперативні підприємства, то, будь-що-будь, вона дуже близька до дійсности. Трохи важче було визначати суму здобутків од продажу; тут власники вже мали спромогу затаювати свій обіг. Дані про продукцію вираховувано за формулою «гуртової продукції», отже оцінюючи брали вартість усіх готових фабрикатів і тих із півфабрикатів, котрі вироблено, але далі у виробництві не вжито. А як продукцію оцінювано за гуртовими ринковими цінами loco фабрика, й це залишилось без змін і для 1912 року, і для 23/24 рр., то в оцінку підакцизних виробництв включено ставки акцизу відповідно до передвоєнних норм; відокремити їх не можна було, по-перше, через те, що оподаткування акцизом деяких виробництв, напр. спирту, складне, а по-друге, оцінюючи за ринковими цінами товари, що фігурують на ринкові, знижувати реальну вартість їх, вилучаючи акциз, було-б нелогічно. Через те, що деякі вироби й півфабрикати не продавали і отож даних, щоб їх цінувати, не було, довелось користуватись складеним ЦСУ СРСР інформаційним покажчиком передвоєнних цін на найголовніші продукти промислового виробництва.

Використавши бланки міністерства для решти підприємств, довелося взяти відомості про продукцію з анкет фабричної інспекції, що були менш правдиві, але теж зазначали кількість продукції та її вартість.

Отак вирахувано дані за 1912 рік. Який матеріял дав-би змогу схарактеризувати наступні роки? По статистичних збірниках ЦСУ СРСР 1913—1917 рр. (т. VII, в. I) уміщено дані з звідомлень фабричної інспекції за 1913, 1914 і не опубліковані до того часу дані за 1915 рік. Джерело це ми використали, узявши звідти кількість підприємств і робітників. Ґрунтуючися на тому, що ЦСУ передрукувало ці відомості безпосередньо з рукописів Відділу Промисловости, ми гадаємо, що кількість робітників узято не пересічну за рік, а найбільшу — це ми ствердили прикладом року 1912.

---

[1]) Свод отчетов за 12-й год, стор. XLIX.

Розшукуючи инші елементи, що дали-б змогу схарактеризувати становище промисловости за ті-таки роки, ми вдалися до звідомлень Київського Округового Страхового Товариства за 1914 та 1915 рр. Страхові Товариства підприємців, як за це промовляє сама назва, повинні були страхувати трудящих од нещасливих випадків. Усі підприємства, що страхували своїх робітників, подавали до Товариства «сведения о заработной плате служащих и рабочих». Форма ця, являючи собою річне звідомлення, серед инших відомостей мала також відомості й про кількість робітників, пророблені чоловікодні, виплачену заробітну платню.

Б. О. Чорний у своїй книжці [1]) оцінює це джерело взагалі як найповніше обсягом програми, порівнюючи до анкет фабричної інспекції, тільки-ж зазначає й у цьому джерелі деякі хиби. А саме: не досить певне розмежовування робітників і службовців і дані про кількість робітників, що їх зовсім не можна порівняти. Анкети Страхового Товариства для потреб страхування зазначали кількість окремих робітників, що пройшли протягом року через кожне підприємство, і тому занадто прибільшували не тільки пересічну кількість робітників, але також і кількість тих, хто взагалі працює в підприємстві в будь-який момент року. А як підчас революції ці анкети попалено, то й не можна ці хиби виправити; тим-то довелось користуватись тільки числами звідомлень. Але звідомлення мають повні дані про ознаки, що їх не було по збірниках фабричної інспекції, а саме: кількість фактично пророблених чоловікоднів і фактично виплачену зарплатню.

Щоб використати ці дані, треба було перемогти ще одну перешкоду. Річ у тім, що за даними фабричної інспекції року 1914 на Київщині працювало 569 підприємств, а за даними Страхового Товариства 417; р. 1915 за відомостями фабричної інспекції 541, а за відомостями Страхового Товариства 412. Щоб ліквідувати цю одміну, довелося порівняти по окремих розділах виробничої класифікації кількість дійових підприємств за обома джерелами. Коли була певність, що обидва джерела містять у собі однакові підприємства, кількість чоловікоднів можна було брати нічого в ній не змінюючи. Коли-ж кількість закладів в обох джерелах була різна, пророблений час довелося вирахувати штучно: кількість робітників у певній галузі за даними фабричної інспекції помножувано на пересічну довжину річного виробництва цієї галузи за даними Страхового Товариства.

Так було інтерпольовано й заробітну платню.

Загальна особливість матеріялів 1913—1915-го рр. це публікація їх відповідно до класифікації Відділу Промисловости, що її не можна ані перебудувати, ані пристосувати до сучасної класифікації ЦСУ. Через те в тексті більшість таблиць подано паралельно за двома класифікаціями, і дані років 1912 й 1923/24 пощастило переробити з класифікації ЦСУ на класифікацію Відділу Промисловости.

Про дані державної поточної промислової статистики, використані, щоб схарактеризувати становище промисловости 1923/24 рр., треба відзна-

[1]) Материалы по рабочему вопросу, стор. 4 й 8.

чити ось що: загалом вони завдовольняють, як одкинути деяку непевність, чи правдиво свідчать приватні особи. Дані про пересічну кількість робітників і кількість пророблених чоловікоднів виведено максимально точно. Гірше трохи з заробітною платнею. Вираховуючи її, довелось виплачені суми ділити (дані бланка Б) на пересічний квартальний бюджетовий індекс. В особливому становищі опинивсь перший квартал, через що зарплату за тих часів виплачувано й у бланку зазначено радзнаками, а коли саме виплачувано — невідомо.

Найбільш од цього постраждала цукрова промисловість, що працює саме в першому кварталі.

Оцінюючи продукцію 1923/24 року за передвоєнними цінами, ми користувалися з такої підхідки. Усі підприємства було поділено на дві категорії: ті, котрі виробляли однорідну продукцію, й ті, що їхня продукція була різноманітна. Першу групу оцінювано відповідно до кількости річного виробництва, а його оцінювано за передвоєнними цінами на підставі покажчика, що видало ЦСУ. Підприємства другої категорії було поціновано, поділяючи суму продукції в червоних карбованцях на квартальні індекси, що їх розраховує ВРНГ України для окремих виробництв.

Індекси Всеукраїнської Ради Народнього Господарства.

	1/XI 1923	1/II 1924	1/V 1924	1/VIII 1924
Загально-промисловий . . .	2.55	2.08	1.91	1.86
Сільсько-господ. машин . . .	1.40	1.47	1.00	0.99
Металооброблна	2.33	1.88	1.86	1.83
Електротехнічна	2.45	2.30	2.30	2.30
Хімічна	2.66	2.14	2.13	1.88
Паливна	2.70	2.20	1.85	1.82
Ткацька	2.37	2.37	2.05	2.05
Вовняна	—	—	—	—
Шкуряна	2.65	2.72	2.71	2.45
Силікат. будівельна	2.37	2.18	1.90	1.87
Паперова	2.65	2.46	2.25	2.25
Харчова	2.87	2.05	2.00	1.91

II. Кількість дійових підприємств.

Загальну кількість промислових підприємств, що працювали протягом року в давніх губерських межах, подає таблиця ч. 2.

Таблиця Ч. 2.

Кількість підприємств, що працювали

(за класифікацією Міністерства Торгу й Промисловости).

ЧЧ груп за класиф. ЦСУ	Підгрупи за класифікац. Міністерства Торгу та Пром.		Вирахов. Київськ. Губстат-бюро	Дані збірника звідомлень фабричних інспекторів				Дані держав. поточн. промстат	Примітки
	ЧЧ	НАЗВИ	1912	1912	1913	1914	1915	1923/24	
XVII	II	Оброблення вовни	4	4	9	9	10	3	
XX	IV	Оброб. конопель .	—	—	—	1	1	—	Групи не збіг.
XXII	V	Обр. міш. пряд. мат.	4	4	3	3	3	4	
XXIII	VIa	Вироб. паперу . .	2	2	3	3	3	2	
XXIV	VIб	Друкар. та літогр.	28	28	28	31	32	21	
XXIII	VIв	Фабр. гільз та инш. паперооброб. .	8	8	8	7	7	3	
XI	VIIa	Вироб. тартацьке й фанерне . .	61	61	46	49	47	33	
»	VIIб	Вироб. деревообр.	7	6	14	13	9	3	
IX	VIIIa,в	» металооброб.	34	38	41	32	40	17	
X	VIIIб	» машинобуд. .	29	18	18	33	29	14	
VII	IXa	» гутницьке .	8	8	8	7	6	4	
»	IXв	» керамічне .	57	55	54	53	38	9	
»	IXг	» по обробл. инш. мінер. мат.	4	4	8	9	9	6	Групи не збіг.
XV	X	Вироб. по обробл. тварин. прод. .	13	10	9	10	13	31	Групи не збіг.
XIII	XIa	Вироб. борошняне	96	80	77	75	82	91	
»	XIб	» цукр.-бур. та рафін. . . .	79	78	78	78	77	38	
»	XIв	Вироб. инші харч.	131	133	133	138	115	44	
XII	XII	» хімічне .	14	14	12	12	11	11	Групи не збіг.
XXVI	XIVa	Вир. елект. енергії	2	2	2	2	6	13	
»	XIVб	» водопостач. та инші . . .	3	5	4	4	3	3	Групи не збіг.
		По всіх підгруп.	584	558	555	569	541	350	
		Під доглядом машинобудів. .		+ 7	+ 7	+13	+12		
		Під доглядом по обр. твар. прод.		+ 3	+ 3	+ 3	+ 4		
		Під догл. по борош.		+16	+17	+16	+17		
		Разом за матер. фабр. інспекції		584	582	601	574		

Своїм обсягом дві крайні графи таблиці, що їх підсумовано на підставі первісного матеріялу, гарантують, що підприємства охоплено цілком, але для 1912 року це не так безумовно, як для 1923/24.

Порівнюючи групи та підгрупи класифікації ЦСУ і Міністерства Торгу й Промисловости, бачимо, що деякі підгрупи, розподілом окремих виробництв, що сюди увіходять, не збігаються (це відзначено в примітці). Що-ж до 1912 та 1923/24 рр., то за ці роки підприємства розташовано по відповідних розділах давньої класифікації з максимально можливою точністю. З приводу цього-ж треба мати на увазі ось що: 1912-го року існувала одна бавовняна фабрика, що не увійшла до Збірника звідомлень; щоб вирахування наше повніш наближалось до даних Збірника звідомлень, ми її вилучили з підсумків за класифікацією міністерства.

Фабрична інспекція, крім доглядати за підлеглими їй підприємствами, повинна була стежити за дрібнішими підприємствами, де зареєстровано нещасливі випадки з робітниками; про ці підприємства також надходили відомості, але до Збірника звідомлень їх не включено.

В обчисленні за 1912 рік, включили ми до таблиці підприємства, що перебували під доглядом інспекції, оскільки вони завдовольняють ценз ЦСУ; що-ж до років 1913, 1914 та 1915, то через те, що ця категорія підприємств увійшла в певні виробництва, ми вираховуємо їх на ці роки, виходячи з того самого відсотку, що складали вони 1912 року.

Коли ми звернемось до цифр 1912 року, то побачимо, що поправок-доповнень не вимагають такі виробництва: оброблення вовни, мішаних прядів'яних матеріялів, паперу, друкарні, гільзові фабрики, тартацькі, деревообробне, металеве, виробництво гутницьке, керамічне, инших мінеральних надіб'їв, цукрове, инших харчових, хімічне, електро-енергії і постачання води.

Виправити треба тільки три галузі: борошняну, машинобудівельну й ту, що оброблює тваринні продукти. Що-до машинобудівельного виробництва, то треба завважити, що його надто не легко було розмежувати з сумежною галуззю обробітку металів; отже можна сказати напевне, що чотири підприємства, не обраховані в підгрупі VIIIа, в — штучно збільшили підгрупу VIIIб. Для машинобудівельних відсоток необрахованих рівний 28, для обробітку тваринних продуктів — 23 і для борошняної — 17. Звіривши з матеріялом, виявили, що в бланках фабричної інспекції про машинобудівельне виробництво немає декількох майстерень ваги та двох екіпажових; у підгрупі обробітку тваринних продуктів немає дрібних шкуряних заводів.

Взагалі в нашому матеріялі немає даних тільки про залізничі майстерні та про Київський арсенал, що їх року 1912 не взято на облік, як державні, і про Київську різницю, як муніципальну.

Спробувавши таким чином приблизно визначити кількість дійових підприємств, порівняємо тепер дві крайні межі доби, що ми її студіюємо, користуючись з того, що класифікація ЦСУ дає змогу відокремити виробництва значно докладніше.

Таблиця Ч. 3.

Кількість підприємств, що працювали
(за класифікацією ЦСУ)

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	Кількість ідентичних
VII А	Вир. каоліну	2	2	2
« В	« керамічне	56	7	5
« Д	« гутницьке	8	4	4
« Е	« цементове	1	1	1
VIII А	« асфальтове	1	—	—
« Г	« торфове	—	4	—
IX Б	« металооброб.	25	14	7
« В	« кабельове	1	1	1
X Б	« ремонту суден	1	1	1
« В	« електр. устаткування . .	—	2	—
« Г	« сіл.-госп. машин	10	6	6
« Д	« заг.-машин. будів. . . .	18	5	4
XI Б	« тартацьке й фанерне . .	61	33	19
« В	« деревообробне	7	3	—
XII А	« хімічне осн.	—	—	—
« Б	« гумове.	—	1	—
« В	« сірникове	5	4	2
« Г	« хімічно-фармац.	2	2	2
« Е	« лаково-фарбове	4	2	1
« Ж	« милярське	—	1	—
« З	« инші хімічні	2	2	2
XIII А	« борошняно-круп'яне . .	96	91	55
« Б	« цукрове та рафін. . . .	79	38	36
« Г	« гуральниц. та дріжджеве .	73	7	6

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	Кількість ідентичних
XIII В	Вир. крохмалеве	3	1	1
VIII В	« нафтоперегінне . . .	—	1	—
XIII Д	« броварське.	18	17	11
« Е	« олійне	3	2	2
« З, И	« тютюн.-махор.	16	6	6
« К	« цукеркове	10	2	1
« Л	« инші харчові	8	9	1
XIV	« свічкове й кишкове . .	1	2	1
XV А	« шкуряне	11	22	7
XVI	« бавовняне	1	1	—
XVII	« сукняне	4	3	1
XXII А	« швацьке	1	2	—
« Б	« трикотажне	—	1	—
« В	« взуття	2	6	—
« Г	« иншої одежі	2	—	—
XXIII В	« паперове	2	2	2
« Г	« гільзове	5	3	—
« Д	« инш. папер. виробів . .	3	—	—
XXIV Б	« друкарське й літогр. .	28	21	11
XXV	« мистецьке й точн. . .	10	2	—
XXVI А	« електро-енергії . . .	2	13	2
« Б	« світляного газу . . .	1	—	—
« В	« водопостачання . . .	2	3	2
	Разом по всіх підгр . .	585	350	202
	Разом у відсотках . .	100	60	34,5
	« « . .		100	57,4

Таблиця ч. 3-є виявляє такі моменти.

1923/24 року по деяких виробництвах у нас катастрофічно занепала кількість дійових підприємств; сюди належать гуральницьке й керамічне або цегельне. Відсоток дійових підприємств по цих виробництвах дорівнює 10—15. По броварнях з 73, що працювали 1912 року, заводів узагалі збереглось до 1922 року — 27 [1]). Чотири виробництва: загального машинобудівництва, тютюново-махорочне, цукеркове й ювелірно-мистецьке працюють на 20—40 відсотках передвоєнної кількости підприємств. Як бачимо, поруч виробництв не таких вже необхідних для господарства краю, де воно починає відновлятись, як броварське, цукеркове й ювелірне, існують просто протилежні що-до важливости свого народньо-господарського значіння, наприклад, машинобудівельне й цегельне.

Тепер, проминаючи середкову категорію підприємств, що працюють розміром 50—120 відсотків передвоєнної кількости, де відсоток кількости підприємств не завсіди відповідатиме його ролі в загальній продукції, через участь підприємств різного розміру,—звернімось до иншої категорії виробництв, що значно збільшили кількість дійових підприємств. Особливо треба зазначити збільшення кількости електростанцій. Звісно, не всі вони знов збудовані, деякі з їх були відокремлені за часів революції з инших підприємств на громадське користування; инші, напр. у Київі, не входили раніш у досліджування, як належні трамвайним підприємствам, і допіру тепер метода ЦСУ — територіяльно відокремлювати всі продукційні одиниці, збільшила їхню кількість з двох до трицятьох.

До дальшої категорії увійдуть виробництва: взуттьове, шкуряне й инші харчові. Що-до перших двох виробництв, то зріст їх почавсь іще за часів війни, стимульований потребами постачати армії. Як виявилось згодом, вони в межах Київщини осіли досить тривало. Відносно инших харчових виробництв на збільшення кількости підприємств мали вплив як соціяльні умови нашого часу, що виявились, напр., відкриттям великих пекарень, щоб обслуговувати робітничі маси, так і формальні моменти обліку за 1912-ий рік, коли, напр., різниці зовсім не брано на облік, як муніципальні підприємства.

Тут-же зазначимо, що з'явилися виробництва, що їх перед війною зовсім не було; до них належать: торфове, електричного устаткування, гумове, нафтоперегінне й трикотажне. За вийнятком торфового, електроремонтового й трикотажного, що їх викликала життьова потреба, всі инші карликові й випадкові в умовах Київщини.

Взагалі протягом 1923/24 господарського року працювало 60% з числа підприємств дійових у 1912 р.; з цих 60% — 34,5% працювали як 1912 р., так і 1923/24. Далі ми з'ясуємо, що ці підприємства найбільші з тих, котрі заціліли.

Щоб з'ясувати, як розподілялася промисловість Київщини по території її в межах до жовтня 1924-го року, немає потреби розподіляти по

---

[1]) Журнал Губэкосо № 3 (13) за 1923 р., стор. 70.

округах усі виробництва. Коли ми візьмемо дванацять найзначніших з продукцією, що дорівнює 95% усієї продукції, то розподіл усіх инших буде вже не такий цікавий. Зазначені дванацятеро виробництв подані в таблиці ч. 4.

Таблиця Ч. 4.

Найголовніші виробництва Київщини.

Кількість дійових підприємств.

Підгрупи за класифік. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	м. Київ		Київська		Білоцерк.		Бердичів.		Малинська		Гуманська		Черкас.		Шевченк.	
		1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24
VII А+В	Вир. керамічне . .	22	1	20	2	—	2	3	1	—	—	5	—	1	—	2	1
IX Б	« металооброб. .	16	6	1	—	1	—	1	1	—	—	1	—	3	4	3	2
X Д	« загального машинобудівництва .	13	5	2	—	2	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
XI Б	Вир. тартацьке й фанер.	8	9	11	5	3	3	1	1	18	7	1	—	19	8	—	—
XIII А	Вир. борошняне . .	10	9	1	6	29	26	24	16	3	3	13	12	8	6	8	13
« Б	« цукр.-бур. й рафінадне . . .	1	—	6	4	12	9	18	5	—	—	14	8	12	4	16	8
« Г	Вир. гуральницьке та дріжджеве . .	5	3	12	2	8	1	9	—	16	1	9	—	5	—	9	—
« Д	Вир. броварське . .	8	5	—	1	2	4	3	—	1	2	1	3	3	2	—	—
« З, И	« тютюн.-махор. .	4	3	—	—	4	—	3	1	—	—	1	—	4	2	—	—
XV А	« шкуряне . . .	2	2	4	8	—	—	3	8	1	2	—	1	1	1	—	—
XXIV Б	« друкарське й літограф.	24	13	—	—	—	1	2	1	—	—	—	1	2	2	—	3
XXVI А	Вир. електро-енергії	1	4	—	—	—	3	1	1	—	—	—	1	—	1	—	—
		114	60	57	28	61	49	69	36	39	15	45	26	58	30	38	27

Які зміни відбулися минулої доби в стані окремих виробництв по округах Київщини? У місті Київі, де зосереджено мало не половину всіх цегелень, 1923/24 року працювала тільки одна; значно поменшала кількість друкарень, що працювали давніш, заводів, котрі обробляють металі й будують машини; серед инших виробництв кількість дійових підприємств змінилась трохи. Загальна кількість дійових підприємств становить 52% передвоєнної кількости.

Київська округа виявляє ту-ж-таки картину що-до кількости дійових цегелень, а також велике зменшення кількости тартацьких і гуральницьких заводів. Поруч цих негативних явищ є й позитивні, а саме: відкрито нові підприємства в борошняному й шкуряному виробництвах. Кількість дійових у 23/24 рр. підприємств складає 50% передвоєнної доби. Промисловість Білоцерківської округи можна рішуче вважати за таку, що відновилася після руїни. Між усіма виробництвами, що занадто перетерпіли, треба

вважати тільки машинобудівельне й броварське; чотири тютюнових фабрики, котрі до війни працювали, а тепер закриті, картини також не міняють, дак зате-ж працюють 75% цукроварень і 90% млинів, що їх продукційний ефект зазначаємо далі. Кількість усіх дійових підприємств становить 78% передвоєнного часу.

Тимчасом Бердичівська округа, навпаки, перебуває в скрутному становищі. Працює тільки четверта частина цукроварень. Кількість дійових млинів становить 67% передвоєнної доби. Зовсім не працюють усі гуральні. Кількість підприємств збільшилася тільки в шкуряному виробництві. Загальна кількість підприємств, що працюють, становить 52% передвоєнного часу.

Малинська округа, що в ній і до війни промисловість була розвинута мало, тепер у звязку з тим, що гуральні поруйновано, а кількість дійових тартаків зменшилась, остаточно занепала. Протягом 1923/24 року працювало тільки 39% підприємств, що працювали перед війною.

Округа Гуманська перебуває в щасливому порівнюючи становищі. Найкраще становище млинарства; дві третині дійових цукроварень відповідають губерській нормі; як і по инших округах, гуральні зовсім не працюють. Працює разом 58% передвоєнної кількости підприємств. Чималою мірою зменшилася кількість дійових підприємств у Черкаській окрузі. У цьому вона змагається з округою Бердичівською. З цукроварень працює тільки третина, більш як на половину зменшилась кількість дійових тартаків; зовсім припинилась праця по гуральнях. Працює тільки 52% з числа підприємств передвоєнної доби.

Нарешті, округа — Шевченківська. Дарма що половина її цукроварень не працює, все-ж загалом її становище непогане. Це через те, що мало не вдвоє збільшилася кількість млинів і відкрито друкарні. Гуралень, що працюють, немає. Загальна кількість дійових підприємств — 71% передвоєнної.

Таблиця Ч. 5.

Кількість дійових підприємств розподілених по округах і за формами експлоатації.

ОКРУГИ	1912	1923/24				Теж у %				
		Разом	У цій кількості			1912	1923/24	У цій кількості		
			Держ.	Кооп.	Прив.			Держ.	Кооп.	Прив.
Київ	176	105	77	17	11	30,1	30,0	73,3	16,2	10,5
Київська без Київа	66	36	17	2	17	11,3	10,3	47,2	6,6	47,2
Білоцерківська .	64	54	28	5	21	10,9	15,4	51,8	9,3	38,9
Бердичівська . .	75	43	18	3	22	12,8	12,3	41,8	7,0	51,2
Малинська . . .	49	18	7	3	8	8.4	5,1	38,9	16,7	44,4
Гуманська . . .	50	30	11	7	12	8,5	8,5	36,6	23,3	40,1
Черкаська . . .	64	34	25	2	7	10,9	9,7	73,5	5,9	20,6
Шевченківська .	41	30	16	4	10	7.0	8.6	53.3	13.3	33,3
Разом по губер.	585	350	199	43	108	100	100	56,9	12,3	30,8

Відсоткові числа, що показують, яку участь беруть окремі округи що-до губерських підсумків 1912 й 1923/24 року, зазначені в таблиці ч. 5, говорять про цікаві факти. Роля міста Київа що-до промисловости губерні залишається без змін, дуже помітно зростає вага Білоцерківської округи, значно занепадає Малинська.

Та сама таблиця виявляє участь різних категорій осіб та установ, що експлоатують промислові заклади за 1923/24 рік. Більш ніж половину всіх дійових підприємств (56,9%) експлоатували державні органи; на кооперацію припадало 12,3%; приватна промисловість являла собою розмірно великий відсоток підприємств—30,8. Державні підприємства переважають у м. Київі (73,3%) та в Черкаській окрузі (73,5%); по инших округах відсоток їх менший і знижується на 38,9% в окрузі Малинській і на 36,6% в Гуманській. Основне ядро кооперативних підприємств зосереджено в Київі; з округ треба зазначити Гуманську, по инших округах кооперація представлена дуже мало, в Київській та Черкаській округах тільки двоє кооперативних підприємств.

Приватні підприємства мають протилежний державним і кооперативним нахил; 90% їх розташовано по округах. Ця особливість відбивається й на відсотку участи приватної промисловости в загальній кількості закладів. У Бердичівській окрузі 51,2% — приватні, в Київській — 47,2%, в Білоцерківській — 38,9%, у Київі, навпаки, кількість приватних підприємств становить 10,5%.

Усі округи що-до кількости дійових підприємств розподілено кінець-кінцем от як:

	1912-й рік	%	1923—1924-й рік	%
1-ше місце	м. Київ	30,1	м. Київ	30,0
2-ге «	Бердичівська окр.	12,8	Білоцерківська округа . . .	15,4
3-є «	Київська «	11,3	Бердичівська « . . .	12,3
4-е «	Білоцерківська «	10,9	Київська « . . .	10,3
5-е «	Черкаська «	10,9	Черкаська « . . .	9,7
6-е «	Гуманська «	8,5	Шевченківська « . . .	8,6
7-е «	Малинська «	8,4	Гуманська « . . .	8,5
8-е «	Шевченківська «	7,0	Малинська « . . .	5,1
		100		100

III. Робоча сила.

Усі спостереження над кількістю й складом робітників одрізняються, по-перше, не зовсім одноманітним розподілом зайнятих осіб на робітників і службовців, і, по-друге — не завсіди певним обрахунком пересічної річної кількости робітників. У звязку з цим даних одного джерела не можна рівняти до даних иншого, тому й студіювати цю ознаку нам доведеться двома напрямками.

Пересічна кількість робітників, зайнятих у цензовій промисловості, протягом років 1912 й 1923/24 визначають цифри Губстатбюра. Що-ж до змін, котрі повідбувалися за доби 1912—1915 років, тут безумовно велику вагу мають дані в збірникові звідомлень фабричної інспектури.

Динамічних процесів у нашій промисловості в другому розділі (Дійові підприємства) ми навмисне не розглядали, бо на підставі кількости підприємств дійових важко судити про їх напрямок та інтенсивність. Рух-же кількости робітників по окремих галузях, що відзначається постійною в кожнім виробництві й різною порівнюючи одне з одним трудомісткістю, дозволяє позначати потрібні висновки про становище промисловости, надто коли ми не маємо даних про такий універсальний мірник, як продукція. Проф. В. І. Гріневецький[1]), характеризуючи несталість більшости покажчиків, гадає, що зміна кількости робітників—це найпевніша ознака, що виявляє стан нашої промисловости за війни.

З приводу порівняльности даних фабричної інспекції треба сказати, що нехай вона й працювала, як заведений механізм, багато років, у даних її є деякі недоречності, наприклад, з бланків підприємств видно, що 1912 року до збірника включено в підгрупі XIVа трамвайне підприємство міста Київа, дальшими-ж роками по збірниках ми його не знаходимо.

Поклавши не виправляти офіційних даних, ми повинні пам'ятати це, особливо розглядаючи пересічні.

Таблиця Ч. 6.

Пересічна кількість робітників на протязі року
(за класифік. Мін. Торгу та Пром.).

ЧЧ груп за класиф. ЦСУ	Підгрупи за класифік. Мін. Торгу та Промисл.		Вирах. Київськ. Губстатбюра	Дані збірника звідомлень фабр. інспекторів				Дані держав. поточн. промет.
	ЧЧ	НАЗВИ	1912	1912	1913	1914	1915	1923/24
XVII	II	Оброблення вовни	192	196	396	375	323	228
XX	IV	« конопель (прядива) . .	—	—	—	73	51	—
XXII	V	« мішан. прядних мат. .	296	342	363	378	376	381
XXIII	VIа	Виробн. паперу	534	501	704	712	665	364
XXIV	VIб	Друкарні й літографії	1.659	1.805	1.839	1 800	1.756	1.571
XXIII	VIв	Вир. гільз і папер. вир.	461	480	587	580	509	19
XI	VIIа	« тартацьке й фанерне	1.749	1.985	1.427	1.347	1.382	1.503
«	VIIб	« деревообробне	284	254	521	415	239	284
IX	VIIIа,б	« металообробне	1.561	2.356	2.755	2.063	2.143	841
X	VIIIб	« машинобудівельне	4.506	4.319	3.866	3.712	4.078	2.635
VII	IXа	« скляне (гутницьке)	1.190	1.182	1.322	918	409	700
«	IXв	« керамічне	3.926	4.176	4.284	4.492	2.828	620
«	IXг	« оброб. инш. мінер. мат. . . .	182	240	380	473	462	436
XV	X	« оброб. тварин. прод.	838	774	921	701	1.228	2.987
XIII	XIа	« борошняне	1.787	1.937	1.844	1.668	1.688	1.778
«	XIб	« цукр.-бур. й раф.	40.713	46.666	50.500	52.557	53.424	24.906
«	XIв	« инші харчові	4.417	4.515	4.715	4.971	4.645	2 253
XII	XII	« хімічне	735	1.061	703	731	550	1.284
XXVI	XIVа	« електр. енергії	335	1.527	354	308	414	636
«	XIVб	« водопостачання та инші . . .	304	429	436	438	305	348
		По всіх підгрупах . .	65.669	74.745	77.917	78.712	77.475	43.774

[1]) Послевоенные перспективы русской промышленности, стор. 38.

З даних таблиці ч. 6-е передусім треба зазначити рух загальної кількости робітників; це свідчить, що вона невпинно зростає аж до 1915 року. Коли визнати продуктивність праці трьох передвоєнних років за незмінну, а це цілком припустимо, то буде ясно, що найбільшого розцвіту наша промисловість досягла того року, що на нього припадає максимум використаної робочої сили. Це багато важить, щоб визначити значіння 1912 року, адже про нього ми маємо найбільше відомостей.

Таблиця Ч. 7.

Рух кількости робітників у %% до 1912 року

(за класифік. Мін. Торгу та Промисл.)

чч. груп за клас. ЦСУ	Підгрупи за класифік. Мін. Торгу та Промисловости		Дані з збірника звідомлень фабрич. інспектор.				Дані Губстатбюра	
	чч.	НАЗВИ	1912	1913	1914	1915	1912	1923/24
XVI	II	Вир. оброблення вовни .	100	202	191	164	100	111
XX	IV	« конопель (прядива)	—	—	100	70	100	—
XXII	V	« мішаних прядн. .	100	106	111	111	100	129
XXIII	VIa	« паперове	100	141	142	133	100	68
XXIV	VIб	« друкар. й літогр. .	100	103	100	98	100	95
XXIII	VIв	« гільзи та инші вироби з паперу . . .	100	122	121	102	100	4
XI	VIIa	Вир. тартацьке й фан.	100	72	67	68	100	86
«	VIIб	« деревообробне . .	100	205	163	94	100	103
IX	VIIIa,в	« металообробне . .	100	117	88	91	100	54
X	VIIIб	« машинобудів. . .	100	89	86	94	100	54
VII	IXa	« гутницьке . . .	100	112	77	35	100	59
«	IXв	« керамічне . . .	100	102	107	68	100	16
«	IXг	« оброблення инших мінерал. матеріял. . .	100	158	197	193	100	234
XV	X	Вир. обробл. тварин. продуктів	100	119	91	158	100	356
XIII	XIa	Вир. борошняне . . .	100	95	86	86	100	100
«	XIб	« цукро-буряк. і рафінадне	100	108	110	114	100	61
«	XIв	Вир. инше харчове . .	100	104	110	103	100	51
XII	XII	« хімічне	100	66	69	51	100	173
XXVI	XIVa	« електро-енергії . .	100	106	92	124	100	190
«	XIVб	« водопостачан. та ин.	100	101	101	71	100	114
		По всіх підгрупах .	100	104	105	103	100	67

Таблиця ч. 7-е виявляє, що загальна кількість робітників у %% до 1912 року зростає. Тут одразу впадає в очі, що деякі виробництва швидко розвиваються. Протягом трьох передвоєнних років—1912, 1913, 1914 як-найяскравіш помітно це зростання ось на яких виробництвах: оброблення инших мінеральних матеріялів — 197%, вовни — 191%, дерева — 163%, на

виробництвах паперу — 142% і цукру — 110%. Тут перед нами цілком зрозуміла еволюція росту немілітарних індустрій, надто тих, що їх на Київщині бракувало і що їх вона дуже потрібувала. Особливо важно підкреслити, що ці галузі, за виїнятком цукрової, не були переважали, а втім перед виробництвом сукна, стильних меблів, цементу й паперу розгортались були сприятливі перспективи.

З виробництв, що ще перед війною виявили тенденцію скорочувати кількість робітників, треба зазначити: тартацьке — 67%, хімічне — 69%, гутницьке — 77%, машинобудівельне — 86% і млинарське — 86%.

Коли ми вдамося до даних за 1915 рік, то можна виявити, які зміни запровадила війна в нашу промисловість.

Насамперед відзначимо ті виробництва, де кількість робітників зростала й підчас війни; до них належать: обробіток инших мінеральних надіб'їв — 193%, вовняне — 164% й паперове.

Инші зростали саме через війну, от як виробництво, що обробляє тваринні продукти — 158% і електричні станції — 124%. З виробництв, що на їх війна відбилася зле, відокремлено ті, котрі почали занепадати ще перед війною; це гутницьке — 35% і хімічне — 51%.

До виробництв, що в них робітників зменшилося тільки через війну, належать: керамічне — 68%, постачання води — 71%, деревообробне — 94%, друкарське — 98% і гільзове — 102%.

Так змінилася кількість робітників що-до 1912 року. Групуючи виробництва в напрямкові руху й відзначаючи самі-но максимальні ухили вгору й униз, ми мали на думці дати загальну характеристику динамічних процесів, не аналізуючи економічних чинників. Таблиці абсолютної кількости робітників та відсоткового відношення до 1912 року (чч. 6 й 7), що ми їх розглянули, не виявляють пересічної кількости робітників на одне підприємство й еволюції в розумінні збільшення та зменшення його. На це мусить дати відповідь таблиця ч. 8 (див. стор. 26).

Ідучи попереднім шляхом, зазначимо виробництва, де кількість робітників почала зростати перед війною, а саме: мішаних прядних матеріялів (шваць ке), гільзове, керамічне, цукрове й металообробне. До виробництв, що зменшили пересічну кількість робітників на одне підприємство, належать: паперове, тартацьке, деревообробне й машинобудівельне.

Що саме змінила війна? До виробництв, котрі збільшили пересічну кількість робітників на підприємство, увійшли: тартацьке, машинобудівельне, для обробітку тваринних продуктів, цукрове та инші харчові. Зменшили — вовняне, паперове, гільзове, деревообробне, металообробне, скляне (гутницьке), керамічне, хімічне та електричні станції.

Коли ми тепер погодимось на тім, що збільшення кількости робітників на одне підприємство з відповідним збільшенням загальної кількости — визначає, що промисловість зростає інтенсивно, а зменшення на одне підприємство з загальним збільшенням робітників — екстенсивне зростання, то промисловість Київщини протягом розглянутих років виявлятиме ось які тенденції. Цукрова промисловість неухильно зростає і що-до загальної

Таблиця Ч. 8.

Пересічна кількість робітників на одне підприємство

(за класифік. Мін. Торгу та Промисл.)

ЧЧ груп за класиф. ЦСУ	Підгрупи за класифікацією Мін. Торгу та Пром.		Вирахов. Київськ. Губстатбюра	Дані збірник. звідомлень фабр. інспекторів				Дані держав. поточн. промст.	Зміна 1923/24 року в порів. з 1912 роком
	ЧЧ	НАЗВИ	1912	1912	1913	1914	1915	1923/24	
XVI	II	Вир. оброб. вовни .	48	49	49	42	32	76	+ 28
XX	IV	« « конопель (прядива)	—	—	—	73	51	—	—
XXII	V	Вир. оброб. мішан. пряд. матер. . . .	74	85	121	126	126	95	+ 21
XXIII	VIa	Вир. паперове . .	267	250	234	237	222	182	— 85
XXIV	VIб	« друкар. й літогр.	59	64	66	58	55	75	+ 16
XXIII	VIв	« гільзове . . . та инш. папер. вир.	58	60	74	83	73	6	— 52
XI	VIIa	« тарт. й фанер.	29	33	31	28	30	46	+ 17
«	VIIб	« деревообробне .	41	42	37	32	26	95	+ 54
IX	VIIIa,в	« металообробне .	54	62	67	65	54	49	— 5
X	VIIIб	« машинобудів. .	155	239	215	113	141	188	+ 33
VII	IXa	« гутницьке . .	136	135	165	131	68	175	+ 39
«	IXв	« керамічне . . .	69	76	79	85	74	69	—
«	IXг	« для оброб. инш. мінер. мат. . . .	45	60	46	53	51	73	+ 28
XV	X	« тварин. прод. .	65	77	102	70	94	96	+ 31
XIII	XIa	« борошняне й виробу крупів . .	19	24	24	22	21	20	+ 1
«	XIб	« цукро-бур. й рафінадне	516	598	647	675	694	655	+139
«	XIв	« инші харчові .	34	34	36	36	40	49	+ 15
XII	XII	« хімічні	53	76	59	61	50	117	+ 64
XXVI	XIVa	« електричної енергії	167	763	177	154	69	49	− 118
«	XIVб	« водопостачання та инші	101	86	109	109	101	116	+ 15
		По всіх підгрупах	113	134	140	138	143	125	+ 12

кількости робітників і що-до пересічної на один завод за передвоєнного й воєнного часу. Шкуряна промисловість теж зростає інтенсивно, але починаючи з 1915 року. Инших прикладів подібного зросту на Київщині немає. Натомість багато виробництв інтенсивно занепадають. Сюди належать — скляне (гутницьке), хімічне, гільзове, керамічне й деревообробне підчас війни, а перед нею тартацьке й машинобудівельне; по цих підприємствах зменшується загальна кількість робітників, зменшуються і пересічні числа на один завод.

До групи, що перед 1915 роком зростала екстенсивно, належать: деревообробне й паперове, що в їх загальна кількість робітників збільшується,

пересічне число на одне підприємство зменшується. Таку саму тенденцію підчас війни виявляють виробництва вовняне, паперове й електричні станції.

Такі висновки з двох останніх таблиць. Ми розглянули їх дуже докладно, бо инших даних, що на підставі їх можна було-б міркувати про майбутню долю промисловости на Київщині, ми не маємо.

Коли ми тепер схарактеризуємо трудомісткість по окремих виробництвах, то насамперед повинні зазначити ту вийняткову ролю, що її відограє цукрова промисловість серед промисловости Київщини.

Те, що в цукровій промисловості перед війною працювало 62 відсотки загальної кількости робітників, а підчас війни 70%, це яскраво промовляє за те, як багато важить цукрова промисловість для Київщини. Треба

Таблиця Ч. 9.

Відсоткове відношення кількости робітників, що працюють по окремих виробництвах до підсумку в усій промисловості

(за класифік. Мін. Торгу та Промисл.).

ЧЧ груп за класиф. ЦСУ	Підгрупи за класифік. Мін. Торгу та Промисл.		Вирахов. Київськ. Губстатбюра	Дані зб. звідомл. фабрич. інспекторів				Дані держав. поточн. промст.
	ЧЧ	НАЗВИ	1912	1912	1913	1914	1915	1923/24
XVI	II	Вир. вовняне	0,3	0,3	0,5	0,5	0,4	0,5
XX	IV	« конопель (прядива) . .	—	—	—	0,1	0,1	—
XXII	V	« мішан. пряд. матер. .	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,9
XXIII	VIа	« паперове	0,8	0,7	0,9	0,9	0,9	0.8
XXV	VIб	« друкарське й літогр. .	2,5	2,4	2,4	2,2	2,3	3 6
XXIII	VIв	« гільз та паперових виробів	0,7	0,6	0,7	0,7	0,7	0,1
XI	VIIа	« тартацьке й фанерне	2,7	2,6	1,8	1,7	1,8	3,4
«	VIIб	« деревообробне	0,5	0,3	0,7	0,5	0,3	0,6
IX	VIIIа,в	« металообробне	2,4	3,1	3,5	2,6	2,8	1,9
X	VIIIб	« машинобудівельне . .	6,9	5,8	5,0	4,7	5,3	6,0
VII	IXа	« скляне (гутницьке) . .	1,8	1,6	1,7	1,2	0,5	1,6
«	IXв	« керамічне	6,0	5,6	5,5	5,7	3,6	0,7
«	IXг	« для оброб. инш. мінерал. матер.	0,3	0,3	0,5	0,6	0,6	1,7
XV	X	« тваринних прод. . . .	1,3	1,0	1,2	0,9	1,6	6,8
XIII	XIа	« борошняне (млинар.) .	2,7	2,6	2,4	2,1	2,2	4,1
«	XIб	« цукр.-бур. та рафінадне	62,0	62,4	64,8	66,8	69,0	57,0
«	XIв	« инші харчові	6,7	6,0	6,1	6,3	6,0	5,2
XII	XII	« хімічні	1,1	1,4	0,9	0,9	0,7	2,9
XXVI	XIVа	« електро-енергії	0,5	2,0	0,4	0,4	0,5	1,4
«	XIVб	« водопостачання та инші	0,5	0,6	0,5	0,6	0,4	0,8
		По всіх підгрупах . . .	100	100	100	100	100	100

тільки пам'ятати, що основне ядро робітників у цукровій промисловості це не є індустріяльний пролетаріят. Це через те, що виробництво має сезоновий характер і потрібує промислових робітників 2—3 місяці на рік, решту часу вони мають заробляти на прожиття селянсько-господарською працею.

Розгляньмо зміни, що повідбувалися, коли можна так сказати, в питомій вазі окремих виробництв. А як тут порівнювано величини не абсолютні, а відносні, й різниці, що їх ми здобуваємо, визначаючи кількість робітників за різними джерелами, ваги не мають, ми подамо всі цікаві для нас етапи.

	1912 рік	%	1915 рік	%	1923/24 р.	%
1 місце .	цукрове вироб. .	62,0	цукрове вироб. .	69,0	цукрове вироб. .	57,0
2 « .	маш.-буд. « .	6,9	ин. харч. « .	6,0	твар. прод. « .	6,8
3 « .	ин. харч. « .	6,7	маш.-буд. « .	5,3	маш.-буд. « .	6,0
4 « .	керамічне « .	6,0	керамічне « .	3,6	ин. харч. « .	5,2
5 « .	борошнян. « .	2,7	мет.-оброб. « .	2.8	борошняне « .	4,1
6 « .	тартацьке « .	2,7	друкарськ. « .	2,3	друкарське « .	3,6
7 « .	друкарськ. « .	2,5	борошнян. « .	2,2	тартацьке « .	3,4
8 « .	мет.-оброб. « .	2,4	тартацьке « .	1,8	хімічне « .	2,9
9 « .	гутницьке « .	1,8	твар. прод. « .	1,6	мет.-оброб. « .	1,9
10 « .	твар. прод. « .	1,3	паперове « .	0,9	ин. мінер. « .	1,7
		95,0		95,5		92,6

Подані за ці три роки цифри з десятьох найголовніших виробництв виявляють ті зміни, що їх зазнала наша промисловість за останніх років за кожен період окремо. Цукрова промисловість і далі має велику вагу. Друге місце кількістю робітників за передвоєнного часу посідає машинобудівельна промисловість; підчас війни вона відступила його харчовій, а тепер обробіткові тваринних продуктів.

Спробуймо тепер схарактеризувати сучасне становище промисловости, як вона використовує робочу силу. У таблиці, поданій вище, вміщено дані Губстатбюра за 1912 та 1923/24 рр. про пересічну кількість робітників на одне підприємство. Тут спостерегаємо, що ці пересічні здебільша зросли. З дев'ятнацятьох виробництв пересічні збільшились по чотирнацятьох і тільки по чотирьох зменшились.

Розгляньмо виробництва, що визначаються особливо яскраво. Крім цукрового, що в ньому робітників збільшилося максимально + 139, обов'язково треба відзначити хімічне + 64, деревообробне + 54, гутницьке + 39, машинобудівельне + 33 і для обробітку тваринних продуктів + 31.

До виробництв, що в них найбільше скоротилася пересічна кількість робітників, належать: електричні станції — 118, виробництво паперове — 85, гільзове — 52.

Що-до кожного з їх зокрема, то треба сказати таке. Електричних станцій року 1912 на облікові було дві, всі бо київські трамвайні станції, що не ввіходили до електричного підприємства, залишались по-за обліком, 1923/24 року їх було 13 тому, бо крім одкритих нових, київські станції

раховано кожну окремо, за територіяльною ознакою. В залежності від цього пересічна кількість робітників на одну територіяльно відокремлену станцію так різко зменшилась.

Паперове виробництво тепер працює з малим навантаженням. Гільзове, як самостійне, так що й зовсім припинило своє існування, тютюнові-ж фабрики повідкривали в себе гільзові відділи.

Щоб докладніш виявити зміни, що стались у галузі прикладання робочої сили, глянемо на таблицю ч. 10.

Таблиця Ч. 10.

Пересічна кількість робітників протягом року.

(за класифікацією ЦСУ).

	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24
VII А	Виробництво каолінове	241	299
« В	« керамічне	3.710	321
« Д	« гутницьке	1.190	700
« Е	« цементове	87	4
VIII А	« асфальтове	35	—
« Г	« торфяне	—	422
IX Б	« металообробне	1.126	686
« В	« кабельове	69	60
X Б	« судноремонтове	364	423
« В	« електр. устаткування . . .	—	93
« Г	« сільсько-господ. машин . .	1.086	638
« Д	« загальн. машинобудівниц.	3.056	1.481
XI Б	« тартацьке та фанерне . .	1.749	1.503
« В	« деревообробне	284	284
XII А	« хімічна основна	—	—
« Б	« гумове	—	11
« В	« сірникове	387	886
« Г	« хімічно-фармацев.	102	87
« Е	« лаково-фарбове	75	43
« Ж	« милярське	—	26

	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24
XII З	Виробництва инші хімічні	100	257
XIII А	« борошняне та круп'яне . .	1.787	1.778
« Б	« цукрове та рафінадне . . .	40.713	24.906
« В	« крохмалеве	39	20
« Г	« гуральницьке та дріжджеве	1.206	444
VIII В	« нафтоперегінне	—	10
XIII Д	« броварське	644	191
« Е	« олійне	57	32
« З, И	« тютюново-махорочне . . .	1.766	1.150
« К	« цукеркове	443	99
« Л	« инші харчові	262	317
XIV	« свічкарне	29	75
XV А	« шкуряне	730	2.145
XVI	« бавовняне	17	24
XVII	« сукняне	192	228
XXII А	« шваць ке	93	325
« Б	« трикотажне	—	32
« В	« взуттьове	97	741
« Г	« иншої одежі	185	—
XXIII В	« паперове	534	364
« Г	« гільзове	379	19
« Д	« инші паперові	82	—
XXIV Б	« друкарське та літографське	1.659	1.571
XXV	« мистецьке та точне	420	95
XXVI А	« електро-енергії	335	636
« Б	« світляного газу	71	—
« В	« водопостачання	285	348
	По всіх підгрупах	65.686	43.774
	Те саме у %%	100	66,6

Таблиця ця каже, що загальна кількість робітників зменшилась порівнюючи до 1912 року на 66,6%. На остаточні висновки дуже впливає, як і завсіди, цукрова промисловість. Коли її вилучити з підсумків, то зменшення кількости робітників 1923/24-го року проти 1912-го не буде таке гостре й визначиться 76%. Хоч як важливо знати зміни загальної кількости робітників та деформації цієї ознаки по окремих галузях промисловости, але з наведених даних можна робити самі-но найзагальніші висновки про їх зростання чи занепад.

Розглядаючи-ж зміни пересічних на одне підприємство, ми встановили найяскравіші випадки змін, що відбулися. Тут важливо підкреслити, що пересічні виводились відносно всіх дійових підприємств. Щоб далі викладати, особливо таке важливе завдання, як вираховування покажчиків продуктивности праці, нам обов'язково треба мати дані, що за ними обсяг огляду протягом обох термінів залишавсь-би незмінний. Для цього ми вирахували всі головні ознаки по ідентичних підприємствах, с.-то по тих, котрі працювали і 1912 року й 1923/24.

Подані в таблиці ч. 11 величини відсоткового відношення пересічної кількости робітників 1923/24 року до року 1912 належать до групи ідентичних підприємств. Кількість зайнятих тут робітників 1923/24-го року становить 85% од загальної кількости зайнятих у промисловості робітників.

Спостерегаючи, як зростала кількість робітників по ідентичних підприємствах по окремих виробництвах, ми можемо поширити й більш усталити ті факти, що ми встановили, коли порівнювали пересічні на одне підприємство. Підкреслюємо, що тут дані не характеризують усієї промисловости, але тільки ту видатну частину її, що діяла й 1912 року й 1923/24.

Максимальне зростання 1923/24 року виявили: сірникове — 305%, инші хімічні — 257%, шкуряне — 233%, гуральницьке — 183%, крохмалеве — 167% і тартацьке — 163% виробництва. Виходить, що тоді, коли нам, оперуючи з пересічними, довелось узагальнити факт збільшення підприємств що-до кількости зайнятих осіб, тут ми підходимо до того-ж питання з иншого боку, а саме: які виробництва з підприємств, що працювали 1912-го року, відзначились 1923/24 року зростом кількости робітників і якою мірою.

Крайні ухили в бік зниження дають виробництва: цементове — 5%, инші харчові — 15%, броварське — 40%, цукеркове — 48%, свічкарне — 48%, керамічне — 53% й олійне — 55%.

Цікаво зазначити, що жадного виробництва, що-б у нього пересічні знизилися на підгрупу, не довелось зустрінути в реєстрі виробництв по підприємствах ідентичних. Крім різниці в ознаках, це залежить од класифікацій, згідно з якими вираховувано покажчика. Класифікація ЦСУ, як докладніша, дає змогу ближче підійти до дійсности.

Звернемось тепер до територіяльного розподілу кількости робітників. Місто Київ, як чималий промисловий осередок, мав і має кілька дуже розвинутих галузів промисловости, де київський пролетаріят знаходив для себе працю та засоби до існування. Робітництво, що працювало в промисловості м. Київа, складало 1912 року 22,9% і 23,2% у 1923-24 році від загальної кількости робітників на Київщині.

Таблиця Ч. 11.

Пересічна кількість робітників, що працюють по ідентичних підприємствах рр. 1912 та 1923/24.

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			Абсол.	У % до 1912 р.
VII А	Вир. каолінове	241	299	124
« В	« керамічне	570	300	53
« Д	« гутницьке	675	700	103
« Е	« цементове	87	4	5
VIII А	« асфальтове	—	—	—
IX Б	« металообробне	427	359	84
« В	« кабельове	69	60	87
X Б	« судноремонтове	364	423	116
« Г	« сільсько-госп. машин	985	623	63
« Д	« загального маш.-будівн.	2105	1505	71
XI Б	« тартацьке та фан.	598	975	163
« В	« деревообробне	—	—	—
XII А	« хімічне головне	—	—	—
« Б	« гумове	—	—	—
« В	« сірникове	170	518	305
« Г	« хімічно-фармац.	102	87	85
« Е	« лаково-фарбове	30	33	110
« Ж	« милярське	—	—	—
« З	« инші хімічні	100	257	257
XIII А	« борошняне та круп.	894	1214	136
« Б	« цукро-бур. та рафін.	18.602	24.078	129

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			Абсол.	У % до 1912 р.
XIII В	Вир. крохмалеве	12	20	167
« Г	« гуральн. та дріжджеве	218	398	183
« Д	« броварське	414	165	40
« Е	« олійне	49	27	55
« З, И	« тютюново-махорочне	1255	1150	87
« К	« цукеркове	137	66	48
« Л	« инші харчові	116	17	15
XIV	« свічкарне	29	14	48
XV А	« шкуряне	671	1567	233
XVI	« бавовняне	—	—	—
XVII	« сукняне	96	106	110
XXII А	« швацьке	—	—	—
« Б	« трикотажне	—	—	—
« В	« взуттьове	—	—	—
« Г	« иншої одежі	—	—	—
XXIII В	« паперове	534	364	68
« Г	« гільзове	—	—	—
« Д	« инші паперові	—	—	—
XXIV Б	« друкарське та літогр.	966	1152	119
XXV	« мистецьке й точне	—	—	—
XXVI А	« електро-енергії	335	471	141
« Б	« світляного газу	—	—	—
« В	« водопостачання	285	337	118
	По всіх підгрупах	31.136	37.289	119,8

Найголовніші виробництва Київщини.

Пересічна кількість робітників.

Підгрупи за клаєифік. ЦСУ.	НАЗВИ ПІДГРУП	м. Київ		Київська		Білоцерківська		Бердичівська		Малинська		Гуманська		Черкаська		Шевченківська	
		1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24
VII А В	Вироб. керамічне	1.747	77	1.179	93	—	21	127	27	—	—	230	—	117	—	310	103
IX Б	« металообробне	828	309	36	—	25	—	12	24	—	—	69	—	128	160	146	101
X Д	« загального машинобудівн. .	1.941	1491	202	—	416	—	497	92	—	—	—	—	—	—	—	—
XI Б	« тартацьке та форнірне . .	451	659	262	171	53	113	19	21	357	191	22	—	585	348	—	—
XIII А	« борошняне	552	344	8	111	339	481	346	180	16	57	265	262	121	87	140	256
« Б	« цукрово-бур. та рафінадне	2.068	—	4.130	1.550	5.392	5.564	8.538	3.586	—	—	4.860	5.077	8.063	3.366	7.662	5.763
« Г	« гуральницьке та дріжджеве .	232	313	128	68	123	50	146	—	161	13	103	—	120	—	193	—
« Д	« броварське	433	113	—	3	41	24	74	—	29	9	14	18	53	24	—	—
« З,И	« тютюново-махорочне . . .	833	727	—	—	143	—	92	10	—	—	73	—	625	413	—	—
XV А	« шкуряне	67	327	102	508	—	—	521	976	15	116	—	15	25	203	—	—
XXIV Б	« друкарське та літографське	1.579	1.347	—	—	—	21	37	29	—	—	—	57	43	64	—	53
XXVI А	« електро-енергії	302	527	—	—	—	19	33	33	—	—	—	22	—	35	—	—
		11.033	6.234	6.047	2.504	6.532	6.293	10.442	4.978	578	386	5.636	5.451	9.880	4.700	8.451	6.276

Таблиця Ч. 13.

Пересічна кількість робітників протягом року

(за розподілом по округах і по формах експлоатації).

ОКРУГИ	1912	1923/24				Теж у %%				
		Разом	У тому числі			1912	1923/24	У тому числі		
			Держ.	Кооп.	Прив.			Держ.	Кооп.	Прив.
м. Київ	15.070	10.139	9.077	877	185	22,9	23,2	89,5	8,6	1,9
Київська (без Київа) . .	7.120	3.507	2.532	388	587	10,8	8,0	72,2	11,1	16,7
Білоцерківська . . .	6.890	6.709	6.300	78	331	10,5	15,3	93,9	1,2	4,9
Бердичівська	10.751	5.486	5.031	253	202	16,4	12,5	91,7	4,7	4,6
Малинська	1.419	856	591	138	127	2,2	1,9	69,0	16,1	14,9
Гуманська	5.811	5.540	3.248	2.117	175	8,8	12,6	58,6	38,2	3,2
Черкаська	10.019	5.114	4.733	247	134	15,2	11,7	92,5	4,8	2,7
Шевченківська . . .	8.606	6.423	5.202	1.024	197	13,2	14,7	81,0	15,9	3,1
	65.686	43.774	36.714	5.122	1.938	100	100	83,9	11,7	4,4

	1912 рік.				1923/24 рік.	
1-ше	місце	цукрове вир-во . . .	2068	роб.	загальне машинобудів.	1491
2	«	загальн. машинобуд.	1941	«	друкарське	1347
3	«	керамічне	1747	«	тютюново-махор.	727
4	«	друкарське	1579	«	тартацьке	659
5	«	тютюново-махор. . .	833	«	електр. енергії	527
6	«	металообробне . . .	828	«	борошняне	344
7	«	борошняне	552	«	шкуряне	327

Як можна бачити з цих даних, до 1923/24 року виробництво цукрове, що на ньому працювало найбільше робітників, зникло. Инші втратили свою вагу; до таких належить виробництво керамічне. Більшість надто скоротила продукцію: машинобудівельне, металообробне, борошняне; менш — тютюново-махорочне й друкарське. Дуже збільшилося робітників на електричних станціях та шкуряних заводах, менше — на тартаках. Взагалі робітників у м. Київі 1923/24 року було не більш як 66% передвоєнної їх кількости.

Цікаво, як розподілено робітників по підприємствах різних форм експлоатації. Відсоток робітників по державних підприємствах такий великий, що на приватну промисловість припадає зовсім небагато. Це свідчить про те, що приватному капіталові не надто вигідно експлоатувати найману робочу силу в такім великім осередкові, як Київ.

У Київській окрузі робітники перед війною працювали найбільше в цукровій й керамічній промисловості; тут працювало більше-менше 90% усієї кількости робітників по найголовніших виробництвах (див. табл. ч. 12). Року 1923/24 підупало цегельне й надзвичайно скоротилося цукрове виробництво. Тим-то в окрузі кількість робітників по найголовніших виробництвах зменшилася на половину. У цукровій промисловості тепер працює більше-менше третина робітників, що робили перед війною. Значно скоротилось тартацьке виробництво, але натомість розвинулось виробництво шкуряне.

Що-до того, як робітників розподілювано по підприємствах різної форми експлоатації, то тут постерегаємо показну, як порівняти з Київом, картину. Відсоток робітників у державній промисловості знижується, відсоток робітників у приватній зростає проти инших округ до максимума. Явище це пояснюється тим, що підприємцям вигідно тримати свої підприємства поблизу такого міцного сировинного й споживчого осередку, як Київ, до всього платити за нижчим оподаткуванням як у Київі й не підлягати пильному доглядові з боку державних і зокрема профспілчанських установ, що провадиться в самому місті. Білоцерківська округа перед війною кількістю робітників па праці стояла на п'ятім місці, тепер-же відійшла на друге місце в губерні і стоїть зараз-таки після Київа. Маючи 98% передвоєнної кількости робітників, вона є єдиний приклад територіяльної одиниці хуткого темпу відбудування робочої сили. Цим вона завдячує цукровій промисловості, що має тепер більш робітників, як р. 1912. Борошняна

промисловість виявляє ті самі тенденції ще яскравіш, підвищуючи кількість робітників до 145%. Загальне-ж машинобудівельне виробництво, що перед війною було на другім місці, тепер остаточно занепало.

Бердичівська округа перед війною була на 2-му після Київа місці, але тепер перебуває на п'ятім місці. Працює в ній хіба половина передвоєнної кількости робітників. Утворилося таке становище тут через те, що скоротилася цукрова промисловість. Перед війною в ній працювало 80% загальної кількости робітників, 1923/24 року тільки 42%. Инші виробництва, характерні для Бердичівщини, наприклад, машинобудівельне, борошняне, гуральницьке або дуже зменшились, або не працюють. Надзвичайно багато збільшилося робітників тільки на шкуряному виробництві.

В Малинській окрузі промисловість найменш розвинено (в ній немає жадної цукроварні). І давніш і тепер вона найменш од усіх споживала робочу силу. У Малинській окрузі 1912 року працювало робітників 2,2% загальної кількости, а року 1923/24 число це знизилось аж до 1%. Що кількість робітників зменшилась мало не до трьох п'ятих передвоєнної кількости, це треба пояснити тим, що дуже скоротилось виробництво тартацьке (мало не на половину) й гуральницьке (до 8% передвоєнного). А як ці виробництва в Малинській окрузі були основні, то їхня доля й відбилась на загальнім її становищі. Робітників побільшало тільки в шкуряній промисловості. Що-до розподілу робітників по різних суб'єктах експлоатації, то треба зазначити он-що. Кооперація споживає 16,1% робочої сили, приватний капітал 14,9, а державна промисловість споживає невеличкий розмірно відсоток. Тимчасом, як перші двоє стоять у губерні на других місцях до горішньої межі, державна стоїть на другім місці од нижньої межі.

Округа Гуманська — друга розміром робочої сили, що збереглась, і становить 95% передвоєнної кількости. У звязку з цим роля її в загальних підсумках по губерні виразно змінилася, підвищившись з 8,8% до 12,6%. Як і на Білоцерківщині, на таке становище виключно вплинуло зростання кількости робітників у цукровій промисловості, з тією тільки відміною, що вплив цей був тут єдиний й такий міцний, що паралізувати його не могли керамічні й гуральницькі підприємства, що припинили роботу. Що-до розподілу робітників по окремих формах експлоатації, то треба відзначити, що дуже багато робітників працює на кооперативних підприємствах. Це пояснюється тим, що вона орендує цукроварні. У звязку з цим роля держави знижується проти инших округ до мінімума.

Черкаська округа станом своїм нагадує Бердичівську. Як і та, вона перед війною споживала багато робочої сили — 15,2% од загальної кількости робітників. Тепер — тільки 11,7%, в абсолютних цифрах тільки половину попередньої кількости. Пояснити це можна тим, що в цукровій промисловості працює тепер більше-менше 42% передвоєнної кількости робітників. А як давніш у цукровім виробництві працювало мало не 80% од загальної кількости робітників, то зміни в підсумку по окрузі легко пояснити. На сучасних даних відбилось також і те, що зменшилось робітників по тартаках — до 59% і по тютюново-махорочних фабриках — до 66% передвоєнної кількости. Нехай по виробництвах шкуряному й металооброб-

ному робітників і збільшилось, все-ж це не могло надто вплинути на загальне зменшення.

Проти Білоцерківської округи значно переважають державні підприємства, на них працює 92,5% од загальної кількости робітників, тільки-ж на Черкащині це не визначало, що відновилася передвоєнна кількість робітників.

Шевченківська округа — то одна з найцукровіших, коли можна так висловитись. Року 1912, на цукровім виробництві працювало 89% загальної кількости робітників цієї округи, а 1923/24 — 90%. А як робітників у цукровій промисловості зменшилося до 75% передвоєнної кількости, то скоротилася кількість робітників і на всіх виробництвах теж до 75%. Те, що трохи збільшилося робітників у борошняній промисловості, ваги не мало. Вплив цей паралізовано тим, що робітників поменшало в промисловості керамічній і цілком припинилося виробництво гуральницьке. На Шевченківській окрузі треба відзначити не аби-яку ролю кооперативної промисловости, вона-бо брала участь у цукровому виробництві.

Таке сучасне становище споживання промисловістю робочої сили. Загальна картина була-б неясна, коли-б ми не спробували загальними рисами схарактеризувати трансформації цієї ознаки протягом років між тими межами, що ми їх розглядаємо — 1912 і 1923/24 рр. Почнімо від часів воєнних. Проф. В. І. Гріневецький каже:

«Мобілізації 1914 року одірвали од промисловости 40% робітників; вони занапастили чисто-всі галузі промисловости, надто далися в знаки металевим виробництвам найчутливішим що-до кваліфікованої сили»[1]). Як вийшла промисловість з становища, що утворилось? Через те, що мілітаризація окремих виробництв, пільги що-до військової повинности й повернення кваліфікованих робітників надто запізнились, промисловості, щоб поповнити робочий персонал, довелося користуватись з жіночої та дитячої праці, притягнено до роботи й старих. А як вони працювали менш інтенсивно, то довелося збільшити кадр цих мало кваліфікованих робітників, тим-то загальна кількість робітників також зросла. Так малює становище поясняльний текст до таблиць Округового Страхового Товариства 1915 року[2]).

Ось, наприклад, характеристики змін що-до полу й віку робітників підчас війни проти передвоєнного часу.

Роки	Чоловіки				Жінки					Примітка
	% % до підсумку	У тому числі			На 100 чол. припадає жінок	% % до загального висновку	У тому числі			
		Дорослі	Підлітки	Недолітки			Дорослі	Підлітки	Недолітки	
1913	61,3	91,5	7,1	1,4	63,0	38,7	88,5	9,7	1,8	Дані по Росії
1916	56,3	89,4	8,8	1,8	77,5	43,7	88,4	9,6	2,0	

[1]) Послевоенные перспективы русской промышленности, стор. 34.

[2]) Вестник Статистики. Книга XIV, стор. 141 і 143.

Роки	Групи віку робітників						
	12—14	15—16	17—19	20—39	40—59	60 р. і більш.	Разом
1897	2,3	5,9	13,6	57,5	19,0	1,7	100
1918	1,9	6,4	12,0	45,3	30,7	3,7	100

Подані таблички запозичено з статті Н. Я. Воробйова «Изменения русской промышленности в период войны и революции, по данным Всероссийской промышленной переписи 1918 года».

Загальні тенденції, що виявились в усій промисловості, по різному виявлялися по окремих галузях.

Частина з галузів, що їм війна пошкодила, не мала змоги відновити свій робітничий склад; реєстр їх ми подавали, розглядаючи таблицю ч. 7. Инші, переважно мілітаризовані, напр. виробництво металообробне, навпаки надто збільшили свій штат; це збіглось ще й з тим, що з фронту повернулися почасти кваліфіковані робітники.

Як змінилось становище робітничого складу, коли надійшла революція? Заводи, що зросли, працюючи на оборону, раптом позбавлено замовлень і примушено скоротити робочу силу. А як це сталося не підчас нормальних продукційних стосунків, коли скорочуючи тимчасово виробництво, заводи залишають найкращих робітників, що, побоюючись безробіття, подвоюють інтенсивність своєї праці, а підчас системи харчових пайок, що зрівнювало робітників, а також невеличких різниць у грошовій виплаті знеціненими радзнаками, найсміливіші й найкваліфікованіші робітники тікають з заводів на села, шукаючи кращих умов для своєї праці. Року 1921, дарма що виробництво мало не цілком занепало, у металообробній промисловості, де за часів війни робітників надзвичайно збільшилося, кваліфікованих робітників не ставало. Так відбилась революція на складі робітників [1]).

За наших часів промисловість, що відновлюється, виявляє тенденції протилежні — вона втягає в себе депролетаризованих війною й революцією індустріяльних робітників. На жаль, не маючи відповідних даних, ми не можемо зілюструвати цей процес цифрами.

---

[1]) Журнал Губэкосо № 1, стор. 43.

IV. Пророблений час.

Час, що його проробили робітники, поданий у вигляді чоловікоднів чи чоловікогодин праці — це один з найголовніших покажчиків становища промисловости. Ознаку цю, на жаль, не так давно почали застосовувати в промисловій статистиці. Найповніш і найточніш пророблений час обраховує поточна промислова статистика. За першу спробу поставити це питання по статистичних формулярах треба вважати анкети Округового Страхового Товариства, що йому невідмінно треба було знати, скільки триває праця по окремих галузях, щоб виявити, яка вона небезпечна. Ці дані у зведених таблицях 1914 та 1915 рр. опубліковано. Гадати про те, оскільки вони відповідали дійсності, не легко, не маючи первісних бланків та інструкцій, як їх заповнювати. А втім, треба визнати, що по великих заводах, де заведено табелі, пророблені дні вираховувано більш-менш певно. Що-ж до передвоєнних часів, то тут ми не маємо й цього. По бланках фабричної інспекції, як про це ми вже були казали, характеризуючи джерела, були таблички місяців року, де кожного місяця зазначали дані про кількість днів, що їх підприємства проробили, і про кількість робітників, що там перебували. Не маючи докладних даних про пророблений час, нам довелось вирахувати на кожне окреме підприємство пророблені протягом року чоловікодні. Коли припустити, що відсоток прогулів за передвоєнних часів був незначний, наш підрахунок одповідатиме дійсності [1]). Крім того, можна покликуватись ще ось на що: в даних Страхового Товариства опубліковано року 1914 відомості за рік, що передував війні, с.-то від половини 1913 до половини 1914 року. Отже на підставі їх можна схарактеризувати становище промисловости за передвоєнних часів. У дальшому використано дані і фабричної інспекції і дані Страхового Товариства.

Остання перешкода, що її треба було подолати, щоб набути придатні порівняльні відомості про цікаві для нас роки, була така. Збірники Округового Страхового Товариства мають дані про найзначніші підприємства, що не охоплюють усієї промисловости. Тимчасом як за відомостями Фабричної Інспекції 1914 року на Київщині працюють 569 підприємств, за даними Страхового Товариства їх тільки 412. Спостерегаючи й порівнюючи на підставі цих двох джерел окремі підгрупи, ми виявили, що частину їх включено до обох дослідувань цілком і що до цих виробництв можна було користуватись даними про пророблені чоловікодні цілком. На ті-ж підгрупи, де кількість підприємств була неоднакова, вираховувано ось яким способом. Пересічна кількість днів праці за рік для певної підгрупи, що її набуто на підставі даних Страхового Товариства, перемножувано на кількість зайнятих по всіх підприємствах певної підгрупи робітників, яку запозичено з звідомлень фабричної інспекції. Аналогічний підрахунок зроблено і на 1915 р.

---

[1]) В економічній літературі питання про прогули розроблено мало. «1913 року на одного робітника припадало 12 днів прогулу». Ф. И. Кубацкий. Отрезвление рабочих. Москва, 1915.

Таблиця Ч. 14.

Кількість пророблених чоловікоднів протягом року

(за класифікацією Мін. Торгу та Пром.).

Чч. груп за клас. ЦСУ	Підгрупи за клас. Мін. Торгу та Пром.		1912	1914	1915	1923/24	У %% до 1912 року		
	ЧЧ.	НАЗВИ					1914	1915	1923/24
XVI	II	Вир. вовняне	64.048	93.750	77.520	54.415	146,4	121,0	84,9
XX	IV	« конопель . . .	—	19.710	13.770	—	—	69,8	—
XXII	V	« міш. прядів'ян. .	81.246	108.722	101.691	89.092	133,7	125,2	109,7
XXII	VIa	« паперове . . .	183.302	173.640	150.290	106.155	94,7	82,0	57,9
XXV	VIб	« друк. та літогр. .	479.846	511.200	493.436	405.885	106,5	102,8	84,6
XXIII	VIв	« гільзове та инше паперове . .	122.819	159.500	131.322	3.050	129,9	106,9	2,5
XI	VIIa	« тартац. та фан.	324.284	281.523	201.772	286.924	86,8	62,2	88,5
«	VIIб	« деревообробне .	79.071	98.355	61.423	47.517	124,4	77,7	60,1
IX	VIIIa,в	« металообробне .	425.352	559.073	537.893	153.990	131,4	126,4	36,2
X	VIIIб	« машинобудів. .	1.284.653	931.712	840.068	637.875	72,5	65,4	49,6
VII	IXa	« гутницьке . . .	129.864	218.895	62.168	152.600	168,6	47,8	117,5
«	IXв	« керамічне . . .	681.474	738.692	335.773	105.683	108,4	49,2	15,5
«	IXг	« обр. ин. мінер. .	47.312	83.670	90.077	55.582	176,8	190,4	117,5
XV	X	« « тваринних продуктів . . .	234.832	200.486	336.472	744.842	85,3	143,3	317,2
XIII	XIa	« борошняне . .	401.572	400.320	339.288	413.990	99,7	84,4	83,1
«	XIб	« цукро-бур. та рафінадне . . .	5.984.718	7.568.208	7.906.752	1.956.854	126,5	132,1	32,7
«	XIв	« инші харчові . .	1.209.563	1.396.851	1.138.025	517.550	115,5	94,1	42,8
XII	XII	« хімічні	158.249	188.598	171.125	164.349	119,2	108,1	103,8
XXVI	XIVa	« електр. енергії .	122.357	101.094	151.110	170.029	82,6	91,6	139,0
«	XIVб	« водопостачання та инші	94.705	159.870	111.325	100.491	168,8	117,5	106,1
		По всіх підгрупах .	12.109.267	13.993.869	13.251.300	6.166.873	115,6	109,4	50,9

У таблиці ч. 14 подано абсолютні й умовні дані про кількість пророблених роками чоловікоднів.

Цікаво порівняти, як змінюється кількість робітників і проробленого часу за цих-таки років, до року 1912, що його маємо за 100.

	1912	1914	1915	1923/24
Кількість робітників	100	105	103	67
Пророблено чоловікоднів	100	116	109	51

Отже, ці цифри стверджують наш здогад, що 1912 рік це не був кульмінаційний рік для розцвіту промисловости за передвоєнних часів, бо найвищі свідчення припадають саме на 1914 рік.

Тепер коротенько схарактеризуємо зміни, що відбилися на загальних сумах пророблених по окремих виробництвах чоловікоднів. Огляд провадитимемо таким самим шляхом, що й для кількости робітників.

Насамперед встановимо, які галузі зросли за добу поміж двома передвоєнними роками. До таких належать: оброблення инших мінеральних надіб'їв — 176,8%, гутницька промисловість — 168,6%, вовняне виробництво—146,4%, мішаних прядів'яних надіб'їв—133,7%, металооброб.—131,4%, гільзове — 129,9%, цукрове — 126,5% і деревообробне — 124,4%.

Зменшили витрату робочого часу ось які виробництва: машинобудівельне — 72,5%, електро-станції — 82,6%, оброблення тварин. прод. — 853%, тартацьке — 86,8% і паперове — 94,7%.

Коли прирівняємо ці виробництва до тих, що на їх, як ми помітили, робітників побільшало або поменшало, то побачимо, що в першій групі всіх виробництв, за вийнятком паперового, можна спостерегати просту залежність; с.-то коли збільшується кількість робітників, збільшується й робочий час. Друга група, що в ній робітників зменшилось, зберегає також просту залежність по всіх виробництвах, за вийнятком гутницького. Ці факти характеризують, що паперове виробництво знизилось, а гутницьке підвищилось (в розумінні продуктивности праці). Ми скажемо за них докладніш, розглядаючи їхню продукцію.

Перейдімо тепер до воєнного 1915 р. Далі розвивали тенденції, визначені до 1914 року, такі виробництва: збільшувались — оброблення мінеральних продуктів — 190,4%, цукрове — 132,1%, металообробне — 126,4%, мішан. прядів'яних надіб'їв — 125,2%, вовняне виробництво — 121,0% і водопостачальне — 117,5%; зменшилось — тартацьке — 62,2%, машинобудівельне — 65,4%, паперове — 82,0% і електростанції — 91,6%. Тільки війна вплинула на те, що пророблений час зменшивсь на виробництві гутницькім — 47,8%, деревообробнім — 77,7% і гільзовім — 106,9%. Значно збільшилося 1915 року проти 1914 тільки три виробництва: оброблення тваринних продуктів + 58%, инших мінеральних + 14,4% і цукрового + 5,6%, на инші виробництва війна в цьому розумінні не вплинула, навпаки, деякі галузі вона паралізувала, як, наприклад, керамічну — 59,2%.

Пересічна кількість пророблених днів, вирахувана на одного робітника, теж не залишалася без змін, а, як це видно з табл. ч. 15, дуже хитається.

Таблиця Ч. 15.

Пересічна кількість днів праці на одного робітника на рік

(за класифік. Мін. Торгу та Пром.).

ЧЧ груп за класиф. ЦСУ	Підгрупи за класифікацією Мін. Торгу та Промис.		1912	1914	1915	1923/24	
	ЧЧ	НАЗВИ				На одн. робітн.	На одне підпр.
XVI	II	Вир. вовняне	334	250	240	239	223
XX	IV	« конопель (прядива)	–	270	270	—	—
XXII	V	« мішаних прядів'яних	274	288	271	234	256
XXIII	VIa	« паперове	343	244	226	292	282
XXV	VIб	« друк. та літогр.	289	284	281	258	285
XXIII	VIв	« гільзове та инші паперові	266	275	258	160	138
XI	VIIa	« тартацьке та форнірне	185	209	146	191	154
«	VIIб	« деревообробне	278	237	257	167	185
IX	VIIIa,в	« металообробне	272	271	251	183	256
X	VIIIб	« машинобудівельне	285	251	206	242	285
VII	IXa	« гутницьке	109	238	152	218	229
«	IXв	« керамічне	174	165	119	174	95
«	IXг	« оброблення инших мінер.	260	176	195	127	208
XV	X	« тварин. прод.	280	286	274	249	257
XIII	XIa	« борошняне	225	240	201	233	215
«	XIб	« цукр.-бур. та рафін.	147	144	148	79	65
«	XIв	« инші харчові	273	281	245	230	212
XII	XII	« хімічні	215	258	220	127	244
XXVI	XIVa	« електро-енергії	365	365	365	267	347
«	XIVб	« водопостачальне та инші	312	325	365	289	362
		По всіх підгрупах	184	178	171	141	—

Таблиця Ч. 16.

Пересічна кількість днів праці на одного робітника протягом року

(у %% до 1912-го року).

Групи за клас. ЦСУ	Підгрупи за класифік. Мін. Торгу та Промисл.		1912	1914	1915	1923/24
	ЧЧ.	НАЗВИ				
XVI	II	Вир. вовняне	100	74,8	71,8	71,5
XX	IV	« конопель	—	—	—	—
XXII	V	« мішан. прядів'яних.	100	105,4	98,9	85,4
XXIII	VIa	« паперове	100	71,1	65,9	85,1
XXV	VIб	« друкар. та літогр. .	100	98,2	97,2	89,3
XXIII	VIв	« гільзове та инші паперові	100	103,0	97,0	60,1
XI	VIIa	Вир. тартацьке та фан.	100	113,0	78,9	103 3
«	VIIб	« деревообробне . .	100	85,3	92,4	60,1
IX	VIIIa,в	« металообробне . .	100	99,6	92.3	67,3
X	VIIIб	« машинобудівельне .	100	88,1	72,3	84,9
VII	IXa	« гутницьке	100	225,3	139,4	180,0
«	IXв	« керамічне	100	94,8	68,4	100.0
«	IXг	« по обробітку инших мінер.	100	67,7	75,0	48,8
XV	X	Вир. по оброб. тварин. продуктів	100	102,1	97,9	88,9
XIII	XIa	Вир. борошняне	100	106,7	89,3	103,5
«	XIб	« цукро-буряк. та рафінадне	100	98,0	100,6	53,7
«	XIв	Вир. инше харчове . .	100	102,9	89,7	84,2
XII	XII	« хімічне	100	120	82,3	59,1
XXIV	XIVa	« електро-енергії . .	100	100	100	73,2
«	XIVб	« водопостачальне та инші	100	104,2	116,9	92,6
		По всіх підгрупах .	100	96,7	92,9	76,6

Для таблиць чч. 15, 16, як і для аналогічних їм по дальших розділах, бажано було-б мати числа типічні для певної доби, бо дані одного року можуть і не бути показні як у цілому, так і що-до становища окремих галузів промисловости. Тільки-ж за браком таких даних, ми користуємось для характеристики передвоєнної доби тільки 1912 роком; питання про те, як установити сталіші передвоєнні норми, лишаємо нерозвязане. Щоб їх вирахувати, нам не стає матеріялу.

У таблиці ч. 15-те у графі 1923/24 року подано два рядки пересічних: перший вирахувано, поділяючи загальну суму пророблених чоловікоднів на пересічну кількість робітників, другий — пересічна кількість днів праці на одному підприємстві, — її знайдено поділяючи кількість днів, що пророблили підприємства, на їхню кількість. Перша пересічна, зважена згідно з кількістю робітників, по більшості виробництв відрізнятиметься од пересічного по підприємствах тому, що вираховування пророблених чоловікоднів відчуло на собі вплив видатних підприємств, що працювали, як міцніші, без перерви; впливала також на ці пересічні неоднакова кількість робітничих змін по окремих підгрупах, що не відбивалось на кількості пророблених підприємствами днів.

З таблиці ч. 16 видно, що пересічна кількість днів, що їх пробив протягом року один робітник, до 1914 року виявила зростання ось на яких виробництвах: гутницькому — 225,3%, хімічному — 120,0%, тартацькому — 113,0% і борошняному — 106,7%. Ці виробництва не належать до тих, котрі за реєстром збільшили пересічну кількість робітників — видимо те, що кількість робітників на виробництві збільшується, ще не визначає, що їх якнайповніше використовується, надто-ж по таких підприємствах, як гільзове або керамічне.

Зменшили кількість пророблених на одного робітника днів: оброблення инших мінеральних — 67,7%, паперове — 71,1%, вовняне — 74,8% і машинобудівельне виробництво — 88,1%. Більшість виробництв у цій групі виявляє просту залежність між скороченням кількости робітників і кількости пророблених днів на кожного.

Підчас війни збільшили робочий час на одного робітника проти 1912 р. такі виробництва: гутницьке — 139,4% і водопостачальне — 116,9%, усі-ж инші — зменшили. Треба зазначити, що цих двох виробництв нема поміж тими, котрі збільшили пересічну кількість робітників.

З цих прикладів можна зробити висновок, що деякі виробництва здебільша цілком помеханізовані, коли кон'юнктура сприяє, поширюють виробництво, збільшуючи кількість робочих днів й не змінюючи штату новою робочою силою.

Зменшилась кількість робочих днів підчас війни у паперовім виробництві — 65,9%, керамічнім — 68,4%, вовнянім — 71,8%, машинобудівельнім — 72,3%, инших мінеральних — 75,0%, тартацькім — 78,9%, хімічнім — 82,3%, борошнянім — 89,3% та иншім харчовім — 89,7%. Усі ці виробництва збігаються з тими, котрі зменшили пересічну кількість робітників.

Коли ми порівняємо 1912 і 1914 роки що-до кон'юнктурних умов для промисловости, нам пощастить визначити, оскільки ми помилялися що-до

1912 року, вираховуючи пророблений час. Річ у тім, що з даних 1914 року вилучено прогули робітників, із року-ж 1912 не вилучено. Різниця між загальними покажчиками дорівнює 3,3%. Як бачимо, такий ухил не може змінити наші дані так, щоб це мало якусь вагу.

Перейдімо тепер до наших часів, нагадавши насамперед, що робочий день на 1912, 1915 та 1923/24 роки — поняття, які не зовсім зручно порівнювати — адже кількість годин тепер зменшено.

Таблиця Ч. 17.

Кількість чоловікоднів, що їх пробила уся промисловість
(за класифікацією ЦСУ).

Підгрупи за класиф. ЦСУ		НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
				Абсолютна кількість	У %% до 1912 р.
VII	А	Вир. каолінове	67.680	66.539	98,3
«	В	« керамічне	619.267	39.144	6,3
«	Д	« гутницьке	129.864	152 600	117,5
«	Е	« цементове	25.466	1.284	5,0
VIII	А	« асфальтове	10.211	—	—
«	Г	« торфове	—	52.556	—
IX	Б	« металообробне	299.874	114.442	38,2
«	В	« кабелеве	19.741	14.950	75,7
X	Б	« судоремонтове	104.735	95.538	88,6
«	В	« електр. устаткування .	—	18.630	—
«	Г	« с.-господ. машин . . .	310.774	158.710	51,1
«	Д	« загальн. машинобудівн.	869.144	364.997	41,9
XI	Б	« тартацьке та форнірне .	324.284	286.924	88,5
«	В	« деревообробне	79.071	47.517	60,1
XII	А	« хімічне головне	—	—	—
«	Б	« гумове	—	3.246	—
«	В	« сірникове	50.458	58.067	115,1
«	Г	« хімічно-фармацев. . . .	31.993	22.782	71,2
«	Е	« лаково-фарбове . . .	19.217	11.400	59,3
«	Ж	« милярське	—	7.731	—
«	З	« инші хімічні	30.595	68.854	225,0

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			Абсолютна кількість	У %% до 1912 р.
XIII А	Вир. борошняне	401.572	413.990	103,1
« Б	« цукро-бур. та рафінад. .	5.984.718	1.956.854	32,7
« В	« крохмалеве	4.565	4.253	93,2
« Г	« гуральниц. та дріжджеве	301.527	92.664	30,7
VIII В	« нафтоперегінне	—	1.742	—
XIII Д	« броварське	197.591	33.507	17,0
« Е	« олійне	14.698	5.777	39,3
« З, И	« тютюново-махорочне . .	493.638	274.181	55,4
« К	« цукеркове	122.753	26.495	21,6
« Л	« инші харчові	74.791	80.673	107,9
XIV	« свічкарне та кишкове .	8.642	18.582	215,0
XV А	« шкуряне	205.075	528.331	257,6
XVI	« бавовняне	3.128	5.510	176,1
XVII	« сукняне	64.048	54.415	85,0
XXII А	« швацьке	26.756	75.687	282,9
« Б	« трикотажне	—	7.895	—
« В	« взуттьове	23.673	190.198	803,4
« Г	« иншої одежі	51.932	—	—
XXIII В	« паперове	183.302	106.155	57,9
« Г	« гільзове	102.021	3.050	3,0
« Д	« инші паперові	20.798	—	—
XXIV Б	« друкар. та літограф. . .	479.846	405.885	84,6
XXV	« мистецьке та точне . .	117.174	24.598	21,0
XXVI А	« електро-енергії	122.357	170.029	139,0
« Б	« світляного газу	25.986	—	—
« В	« водопостачальне	89.430	100.491	112,4
	По всіх підгрупах . . .	12.112.395	6.166.873	—
	Теж у %%	100	50,9	—

Таблиця Ч. 18.

Кількість чоловікоднів, що їх проробили ідентичні підприємства 1912 і 1923/24 року.

Підгрупи за класиф. ЦСУ		НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24 Абсол.	1923/24 У %% на 1912 р.
VII	А	Вироб. каолінове	67.680	66.539	96
«	В	« керамічне	76.042	36.618	48
«	Д	« гутницьке	64.235	152.600	236
«	Е	« цементове	25.466	1.284	5
VIII	А	« асфальтове	—	—	—
IX	Б	« металообробне	122.789	64.182	52
«	В	« кабелеве	19.741	14.950	75
X	Б	« судоремонтове	104.735	95.538	91
«	Г	« с.-господ. машин . .	282.564	156.105	55
«	Д	« загальн. машинобуд. .	600.234	370.391	62
XI	Б	« тартацьке та фанер. .	129.072	185.835	144
«	В	« деревообробне	—	—	—
XII	А	« хімічне головне . . .	—	—	—
«	Б	« гумове	—	—	—
«	В	« сірникове	18.018	26.306	146
«	Г	« хімічно-фармацевт. . .	31.993	22.782	71
«	Е	« лаково-фарбове . . .	7.120	8.526	120
«	Ж	« милярське	—	—	—
«	З	« инші хімічні	30.595	68.854	225
XIII	А	« борошняне та крупове	188.927	286.804	152
«	Б	« цукро-бур. та рафін. .	2.722.075	1.905.808	70

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			Абсол.	У %% до 1912 р.
XIII В	Вироб. крохмалеве	1.577	4.253	269
« Г	« гуральн. та дріжджеве	69.876	80.941	116
« Д	« броварське	128.605	31.227	24
« Е	« олійне	12.657	3.562	28
« З,И	« тютюново-махорочне .	343.570	274.181	80
« К	« цукеркове	39.950	17.944	45
« Л	« инші харчові	33.290	5.077	15
XIV	« свічкарне	8.642	1.618	19
XV А	« шкуряне	189.263	427.630	225
XVI	« бавовняне	—	—	—
XVII	« сукняне	26.192	27.835	106
XXII А	« швацьке	—	—	—
« Б	« трикотажне	—	—	—
« В	« взуттьове	—	—	—
« Г	« иншої одежі	—	—	—
XXIII В	« паперове	183.302	106.155	58
« Г	« гільзове	—	—	—
« Д	« инші паперові	—	—	—
XXIV Б	« друк. та літогр. . . .	279.459	297.243	106
XXV	« мистецьке та точне . .	—	—	—
XXVI А	« електро-енергії . . .	122.357	120.597	98
« Б	« світляного газу . .	—	—	—
« В	« водопостачальне . . .	89.430	96.897	108
	По всіх підгрупах . . .	6.019.456	4.958.282	82,4

Таблиця ч. 17 має дані про чоловікодні, що їх проробила вся промисловість. Щоб перевести порівняння по підприємствах, котрі працювали протягом обох досліджуваних періодів, подано таблицю ч. 18-те; характерна її риса та, що чоловікодні не можна порівнювати що-до кількости робочих годин. Щоб можна було порівнювати, ми перевели кількість чоловікоднів на чоловікогодини. Що-до довжини робочого дня ми використали дані: на 1912-ий рік анкети фабричної інспекції, а на 1923/24 — картки ч. 1-ше Статистики Праці ЦСУ.

Висновки вирахування подано в таблиці ч. 19-те.

Таблиця Ч. 19.

Кількість чоловікогодин, що їх проробили ідентичні підприємства 1912 і 1923/24 рр.

Підгрупи за класиф. ЦСУ		НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
				Абсолютна кількість	У %% до 1912 р.
VII	А	Вир. каолінове	676.800	532.312	65
«	В	« керамічне	836.462	285.620	34
«	Д	« гутницьке	642.350	1.159.760	181
«	Е	« цементове	254.660	10.272	4
VIII	А	« асфальтове	—	—	—
IX	Б	« металообробне	1.227.890	487.783	40
«	В	« кабелеве	177.669	113.620	64
X	Б	« судноремонтове	1.047.350	726.088	69
«	Г	« с.-господ. машин . . .	2.825.640	1.170.787	41
«	Д	« загальн. машинобудівн.	6.002.340	2.852.011	47
XI	Б	« тартацьке та фанерне .	1.355.256	1.412.346	104
«	В	« деревообробне	—	—	—
XII	А	« хімічне основне	—	—	—
«	Б	« гумове	—	—	—
«	В	« сірникове	198.198	199.926	101
«	Г	« хімічно-фармацев. . . .	287.937	170.865	59
«	Е	« лаково-фарбове . . .	71.200	68.208	96
«	Ж	« милярське	—	—	—

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			Абсолютна кількість	У %/% до 1912 р.
XII З	Вир. инші хімічні	351.842	550.832	156
XIII А	« борошняне та круп'яне .	2.267.124	2.179.710	96
« Б	« цукро-бур. та рафінад. .	32.664.900	15.246.464	47
« В	« крохмалеве	15.770	32.748	208
« Г	« гуральниц. та дріжджеве	698.760	574.681	82
XIII Д	« броварське	1.414.655	234.202	17
« Е	« олійне	113.913	27.427	14
« З, И	« тютюново-махорочне . .	3.435.700	1.919.267	56
« К	« цукеркове	399.500	138.169	35
« Л	« инші харчові	366.190	39.093	11
XIV	« свічкарне	86.420	12.458	14
XV А	« шкуряне	1.987.261	3.292.751	166
XVI	« бавовняне	—	—	—
XVII	« сукняне	301.208	214.329	71
XXII А	« шваць ке	—	—	—
« Б	« трикотажне	—	—	—
« В	« взуттьове	—	—	—
« Г	« иншої одежі	—	—	—
XXIII В	« паперове	1.466.496	849.240	58
« Г	« гільзове	—	—	—
« Д	« инші паперові	—	—	—
XXIV Б	« друкар. та літогр. . . .	2.515.131	2.259.047	90
XXV	« мистецьке та точне . .	—	—	—
XXVI А	« електро-енергії	978.856	964.776	98
« Б	« світляного газу	—	—	—
« В	« водопостачальне	715.440	775.176	108
	По всіх підгрупах . . .	65.382.918	38.499.968	58,9

Коли тепер з усіх трьох таблиць, присвячених проробленому протягом 1923/24 року часу ми візьмемо відсоткові відношення 1923/24 року до року 1912, перед нами розгорнеться цікава картина, як змінюються покажчики у звязку з деталізацією та найповнішим дослідженням ознак, що ми їх студіюємо.

Таблиця Ч. 20.

Відсоткове відношення проробленого часу р. 1923/24 до р. 1912, що його маємо за 100

(за класифікацією ЦСУ).

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	Уся промисловість	Ідентичні підприємства	
		Кількістю чоловікоднів		Кількість чоловіко-годин
VII А	Вир. каолінове	98	96	65
« В	« керамічне	6	48	34
« Д	« гутницьке	117	236	181
« Е	« цементове	5	5	4
VIII А	« асфальтове	—	—	—
« В	« нафтоперегінне	—	—	—
« Г	« торфове	—	—	—
IX Б	« металообробне	38	52	40
« В	« кабелеве	75	75	64
X Б	« судноремонтове	89	91	69
« В	« електр. устаткування	—	—	—
« Г	« сільсько-госп. машин	51	55	41
« Д	« загального маш.-будівн.	42	62	47
XI Б	« тартацьке та фанерне	88	144	104
« В	« деревообробне	60	—	—
XII Б	« гумове	—	—	—
« В	« сірникове	115	146	101
« Г	« хімічно-фармац.	71	71	59
« Е	« лаково-фарбове	59	120	96
« Ж	« милярське	—	—	—

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	Уся промисловість	Ідентичні підприємства	
		Кількістю чоловікоднів		Кількість чоловіко-годин
XII З	Вир. инші хімічні	225	225	156
XIII А	« борошняне	103	152	96
« Б	« цукро-бур. та рафін. . . .	33	70	47
« В	« крохмалеве	93	269	208
« Г	« гуральн. та дріжджеве . .	31	116	82
« Д	« броварське	17	24	17
« Е	« олійне	39	28	14
« З, И	« тютюново-махорочне . .	55	80	56
« К	« цукеркове	22	45	35
« Л	« инші харчові	108	15	11
XIV	« свічкарне та кишкове .	215	19	14
XV А	« шкуряне	258	225	166
XVI	« бавовняне	176	—	—
XVII	« сукняне	85	106	71
XXII А	« швацьке	283	—	—
« Б	« трикотажне	—	—	—
« В	« взуттьове	803,4	—	—
« Г	« иншої одежі	—	—	—
XXIII В	« паперове	58	58	58
« Г	« гільзове	3	—	—
« Д	« инші паперові	—	—	—
XXIV Б	« друкарське та літогр. . .	85	106	90
XXV	« мистецьке й точне . . .	21	—	—
XXVI А	« електро-енергії	139	98	98
« Б	« світляного газу	—	—	—
« В	« водопостачальне	112	108	108
	По всіх підгрупах . . .	51	82	59

До аналізи цієї таблиці ми тепер і перейдемо. Відсотки підсумків кажуть, що всенька промисловість 1923/24 року проробила трохи більш як половину (51%) кількости чоловікоднів, пророблених 1912 року. Підприємства, котрі працювали і 1912 й 1923/24 років, як значніші, проробили 82% передвоєнних чоловікоднів.

Тут треба зазначити, що відсоток часу, що його проробили ідентичні підприємства, становить 80% усієї кількости чоловікоднів, пророблених 1923/24 року всією промисловістю. Коли ми звернемось до останньої графи, то побачимо: робочий час чоловікогодинами, що витратила група ідентичних підприємств, дорівнює тільки 59% передвоєнної кількости.

Розгляньмо насамперед відсотки з підсумків підгрупи всієї промисловости. До виробництв, котрі найбільше зростали, належать: взуттьове — 803,4%, швацьке — 283%, инші хімічні — 225%, кишкове — 215%, бавовняне — 176% й електро-станції — 139%. Чинники, що висунули ці виробництва на чільні місця, різноманітні.

Виробництво взуттьове й швацьке, як найменш механізовані, збільшили пророблений час, збільшивши рівночасно й кількість робітників. Шкуряне й инші хімічні розвинулися усіма сторонами.

Кишкове й бавовняне, сами по собі на 1923/24 рік незначні, виявили велике зростання проробленого часу тому, що 1912 року їх або зовсім не було, або вони були незначні.

До виробництв, що надто зменшили кількість пророблених чоловікоднів, належать: гільзове — 3%, цементове — 5%, керамічне — 6%, броварське — 17%, мистецьке — 21%, цукеркове — 22%, гуральницьке — 31% і цукрове — 33%.

Як хитавсь відсоток пророблених чоловікоднів серед підприємств ідентичних для обох років? Збільшення тут виявили: крохмалеві — 269%, гутницькі — 236%, шкуряні — 225%, инші хімічні — 225%, борошняні — 152%, сірникові — 146% і тартацькі — 144% підприємства. Нагадаємо, що збільшення витрат робочого часу не завсіди характеризує сприятливі кон'юнктури і перспективи.

До виробництв, котрі виявили найзначніше скорочення проробленого часу, належать: цементове — 5%, инші харчові — 15%, свічкарне — 19%, броварське — 24%, олійне 28%, цукеркове — 45% і керамічне — 48%.

Цікаво зазначити, що за виїнятком однієї сезонової галузи промисловости, всі виробництва з групи ідентичних, котрі виявили зростання чи зменшення кількости робітників, повторюються знов по тих самих групах вже що-до пророблено́го часу, с.-то поміж цими двома ознаками існує функціональна залежність, що її не можна було-б виявити остільки точно, коли-б ми розглядали підсумки всієї промисловости.

Найпевніше порівняти пророблений час можна, вираховуючи чоловікогодини в ідентичних підприємствах.

Збільшили кількість пророблених чоловікогодин такі виробництва: крохмалеве — 208%, гутницьке — 181%, шкуряне — 166% й инші хімічні — 156%.

Зменшили — більшість виробництв, найдужче: цементове — 4%, инші харчові — 11%, олійне — 14%, свічкарне — 14%, броварське — 17%, керамічне — 34%, цукеркове — 35%, металообробне — 40%, сільсько-господарських машин — 41%, загальне машинобудівельне — 47% і цукрове — 47%. Група виробництв, котрі зменшили пророблений час, через те така велика, що туди окрім виробництв, що свої розміри тимчасово скоротили, ввійшли всі виробництва з довгим робочим днем (12 годин) 1912 року.

Одзначмо, що виробництва, котрі перед війною працювали вісім годин, напр. паперове, електростанції й водопостачальне, по всіх графах таблиці ч. 20 дають однаковий відсоток. Відзначити випадає також ті виробництва, котрі кількістю пророблених днів збільшили відсоток 1923/24 року, а кількістю чоловікогодин зменшили; до таких належать: лаково-фарбове — 120% і 96%, борошняне — 152% і 96%, гуральницьке — 116% і 82%, сукняне — 106% і 71% і друкарське — 106% і 90%.

Коли ми тепер вирахуємо, скільки пророблених протягом року годин припадає на одного робітника, то зрозуміємо, що кількість проробленого часу 1923/24 року зменшилась так помітно найбільш через те, що збільшилася загальна кількість робітників.

Таблиця Ч. 21.

Пересічна кількість годин праці на одного робітника на рік по ідентичних підприємствах

(за класифікацією ЦСУ).

Підгрупи за класиф. ЦСУ		НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
				Абсол.	У %% до 1912 р.
VII	А	Вироб. каолінове	2808	1780	63,4
«	В	« керамічне	1467	952	64,9
«	Д	« гутницьке	952	1657	174,1
«	Е	« цементове	2927	2568	87,7
IX	Б	« металообробне	2875	1359	47,3
«	В	« кабелеве	2575	1894	73,6
X	Б	« судноремонтове . . .	2877	1717	59,7
«	Г	« с.-господ. машин . .	2869	1879	65,5
«	Д	« загальн. машинобуд. .	2848	1895	66,5
XI	Б	« тартацьке та фанер. .	2266	1448	63,9
«	В	« деревообробне	—	—	—
XII	А	« хімічне основне . . .	—	—	—
«	Б	« гумове	—	—	—

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			Абсолют.	У %% до 1912 р.
XII В	Вироб. сірникове	1165	387	33,2
« Г	« хімічно-фармацевт. . .	2823	1964	69,6
« Е	« лаково-фарбове . . .	2373	2067	87,1
« Ж	« милярське	—	—	—
« З	« инші хімічні	3518	2143	60,9
XIII А	« борошняне та круп'яне	2536	1795	70,8
« Б	« цукро-бур. та рафін. .	1756	633	36,0
« В	« крохмалеве	1314	1637	124,6
« Г	« гуральницьке	3205	1444	45,0
« Д	« броварське	3417	1419	41,6
« Е	« олійне	2325	1016	43,7
« З, И	« тютюново-махорочне .	2738	1669	60,9
« К	« цукеркове	2916	2093	71,8
« Л	« инші харчові	3156	2299	72,8
XIV	« свічкарне	2980	890	29,9
XV А	« шкуряне	2962	2102	71,0
XVI	« бавовняне	—	—	—
XVII	« сукняне	3138	2022	64,4
XXII А	« швацьке	—	—	—
« Б	« трикотажне	—	—	—
« В	« взуттьове	—	—	—
« Г	« иншої одежі	—	—	—
XXIII В	« паперове	2746	1533	55,8
« Г	« гільзове	—	—	—
« Д	« инші паперові	—	—	—
XXIV Б	« друкар. та літогр. . .	2604	1961	75,3
XXV	« мистецьке й точне . .	—	—	—
XXVI А	« електро-енергії . .	2922	2048	70,1
« Б	« світляного газу . . .	—	—	—
« В	« водопостачальне . . .	2510	2300	91,6
	По всіх підгрупах . .	2099	1033	49,2

Таблиця Ч. 22.

Кількість пророблених чоловікоднів

(за розподілом по округах і по формах експлоатації).

ОКРУГИ	1912	1923/24				Теж у %%				
		Разом	У тому числі			1912	1923/24	У тому числі		
			Держ.	Кооп.	Прив.			Держ.	Кооп.	Прив.
Київ	3.864.855	2.370.518	2.176.386	156.537	37.585	31,9	38,4	91,8	6,6	1,6
Київська (без Київа) . .	1.482.293	496.329	325.554	26.762	144.013	12,2	8,0	65,5	5,4	29,1
Білоцерківська . . .	1.007.424	534.868	441.377	17.796	75.695	8,3	8,7	82,5	3,3	14,1
Бердичівська	1.831.324	895.251	791.989	63.757	39.505	15,1	14.5	88,5	7,1	4,4
Малинська	358.032	194.968	145.036	30.353	19.579	2,9	3,2	74,4	15,6	8,0
Гуманська	757.349	447.921	260.257	145.077	42.587	6,2	7,3	58,1	32,4	9,5
Черкаська	1.726.235	593.888	561.564	8.997	23.327	14,2	9,6	94,6	1,5	3,9
Шевченківська . . .	1.084.883	633.130	497.125	87.051	48.954	8,9	10,3	78,5	13,7	7.8
Разом по губерні . .	12.112.393	6.166.863	5.199.293	536.330	431.245	100	100	84,3	8,7	7,0

Подані в таблиці ч. 22 дані цікаво поставити поруч відповідних даних таблиці ч. 13 про розподіл між округами пересічної кількости робітників.

Київ розмірно підвищив 1923/24 року споживання робочого часу на + 6,5%, тимчасом як кількістю робітників підвищення визначилось + 0,3%.

Київська округа, навпаки — знизила споживання робочого часу на — 4,2%, й рівночасно не так зменшила кількість робітників — 2,8%.

Білоцерківська округа мало підвищила свою частку в користуванні робочим часом + 0,4%, дарма що робітників у ній побільшало + 4,8%, а на це вплинула цукрова промисловість.

Бердичівська округа знизила свою участь у проробленім часі — 0,6%, але ще більше зменшилась її роля що-до пересічної кількости робітників — 3,9%, що теж пояснюється впливом цукрової промисловости, але в иншім напрямкові.

Малинська округа незначно збільшила пророблений час + 0,3%, рівнимже відсотком знизивши кількість робітників — 0,3%.

Гуманська округа підвищила пророблений час + 1,1%, а кількість робітників + 3,8%.

Черкаська округа зменшила пророблений час — 4,6%, а кількість робітників — 3,5%.

Шевченківська округа підвищила пророблений час + 1,4%, а кількість робітників + 1,5%.

Усі подані тут порівняння зроблено згідно з числами відсотків, що їх дають окремі округи до загальної суми по губерні. Що-ж до окремих форм експлоатації промисловости, то в цілому відсоткові числа повних пророблено часу й робітників, котрі працювали, не надто відрізняються одна від одної. У виключному становищі перебуває приватна промисловість, отож, приміром, у Київській окрузі з — 29,1% пророблено часу на округу кількість робітників дорівнює — 16,7%, ще-ж рельєфніш на Білоцерківщині — з 14,1% пророблено часу кількість робітників, що працюють, дорівнює 4,9%.

Підсумкові цифри пророблених чоловікоднів виявляють зниження пророблено часу до 59% передвоєнної кількости. По окремих формах експлоатації пророблений час розподіляється так: на державну промисловість припало 84,3% пророблених днів, вона користувалася 83,9% робочої сили губерні, на кооперативну припало 8,7% пророблено часу (користувалася 11,7% робочої сили), на приватну — 7,0% робочого часу (мала 4,4% роб.).

V. Заробітна платня.

«Проблема заработной платы, — каже С. Г. Струмілін, — это прежде всего производственная проблема» [1]). Встановлюючи залежність поміж рівнями зарплатні й продуктивности праці, С. Г. Струмілін підкреслює, яку велику вагу має правдиво освітлити зарплатню з народньо-господарського погляду.

Незалежно від усієї важливости цього питання в устрої сучасної економіки, матеріял, що ми його попризбірували, дозволяє з великою опуклістю

[1]) Труды Госплана. Заработная плата и производительность труда в русской промышленности.

гадати й про історію цього явища, про ті досягнення робітничої класи, що їх принесла революція.

Що-до передвоєнного періоду, то матеріяли фабричної інспекції змалюють нам повну картину заробітної платні робітників Київщини 1912 року. Неускладнена, порівнюючи, система виплати робочій силі, що полягала переважно в грошовій формі зарплати плюс нечисленні випадки виплати продуктовими речами харчового вжитку, дозволяє з великою певністю гадати про загальну суму того, що одержував робітник за свою працю Єдина, що трапилася, перешкода, була така: анкет фабричної інспекції 1912-го року збереглось 496 примірників, працювало-ж 1912 року 585 підприємств. Відомості про підприємства, що їхніх анкет ми не мали, довелось узяти з суміжних років — 1911-го або 1913-го.

Визначити загальну заробітну плату за воєнний час, зосібна за 1915 рік, буде вже не так легко. Цього року окрім того, що порушено нормальне трудове становище робітника в виробництві, висувається ще й ціла низка впливів, що їхню вагу важко обчислити. До них належать: по-перше, дорожнеча життя; по-друге, зміна в складі робочої сили в звязку з мобілізаціями й притягненням на фабрику нових, ненавчених кадрів; по-третє, значіння відстрочень поклику до війська, які, залишаючи робітників біля варстата, часом прикро впливали на становище його у підприємстві й рівень зарплатні, що він одержує; по-четверте — коротка доба піднесення, що зачепила навіть незацікавленого імперіялістичною війною пролетаріяту й спонукала його напружувати свою енергію, не дістаючи відповідної компенсації, як збільшення зарплати; врешті, по-п'яте, зростання деяких, необхідних для війни, виробництв і невідповідно високе проти инших підвищення заробітної плати по цих виробництвах.

Простежити, як впливали усі ці чинники на заробіток робітників за воєнних років, не можна було; довелось, маючи для 1914 й 1915 рр. тільки зведені дані з звідомлення Страхового Товариства, розвязати це питання так, як і питання про пророблений час: пересічний річний заробіток одного робітника по групах, що їх у звідомленні подано неповно, перемножити на повне число робітників рр. 1914 й 1915 за даними фабричної інспекції й, таким чином, вирахувати заробітну плату.

Що-ж до 1923/24 року, то тут становище, як виявилось, по суті найтяжче. Річ у тім, що крім основної грошової заробітної плати, соціяльні здобутки радянського ладу передбачають обслуговування потреб робітників найрізноманітнішими формами. Перелічімо ті, що спостерегались і діяли минулого року. Найголовніші з них такі: пільгова оплата комунальних послуг та житла, професійна відпустка, иноді з перебуванням у санаторії, спецодяг, грошовий чи харчовий додаток, зважаючи на шкідливість виробництва, пільгові трамвайні квитки, дрібнокрамничний кредит, кредитування од трестів, премії од виробництва, прим., щотижнева видача цигарок робітницям на цигаркових фабриках. Щоб цілком визначити надзвичайну експлоатацію робітників перед революцією й дані обох епох пристосувати до порівняння, треба було-б оцінувати на передвоєнний грошовий еквівалент усі перера-

ховані види послуг і додати їх до основної заробітної плати. Та через те, що це неможливо, доведеться порівнювати тільки грошову частину зарплати з зазначеним застереженням.

Фактично виплачену грошову й натуральну зарплату 1923/24 року взято з бланку поточної промислової статистики. Використати картку ч. 2 статистики праці не довелось, бо з 350 дійових підприємств цієї доби, подавати картку ч. 2 повинні були тільки 220. Що-ж до валюти, відомості першого кварталу по бланках подано радзнаками, протягом трьох дальших на червінці. Радзнаки переводились на червоні карбованці що-місяця, згідно з курсом на 15-е число. Цукрова промисловість, що сезон її праці припадає на перший квартал, опинилась в особливо несприятливім становищі. Зарплату по цукроварнях виплачували запізнюючись, вказівок на термін виплати не було, а тому й без цього невелика плата, що її одержували робітники в цій галузі, ще більше зменшувалась, коли перераховували на червону валюту. Усі суми зарплати в червоному розрахуванні, згідно з київськими квартальними бюджетовими індексами, переведено на передвоєнні умовні карбованці.

Розгляньмо насамперед, як розподілявсь загальний фонд зарплати поміж окремими галузями промисловости.

Таблиця Ч. 23.

Загальна сума річної заробітної плати робітників
(за класифік. Мін. Торгу та Пром.).

ЧЧ груп за клас. ЦСУ	Підгрупи за класифік. Мін. Торгу та Промисл. ЧЧ	НАЗВИ	1912	1914	1915	1923/24	У %% до підсумку 1912	1914	1915	1923/24
XVII	II	Вир. обробл. вовни	45.793	43.912	38.275	48.866	0,51	0,39	0,36	0,73
XX	IV	« « конопель	—	7.387	6.130	—	—	0,06	0,06	—
XXII	V	« « мішан. прядних мат. . .	71.548	67.000	71.772	122.032	0,80	0,60	0,68	1,82
XXIII	VIa	Вир. паперу	102.161	106.896	97.422	78.009	1,13	0,95	0,92	1,16
XXV	VIб	« друкарськ. та літографське . .	552.433	615.420	604.415	667.444	6,16	5,51	5,73	9,97
XXIII	VIв	Вир. гільз. та инш. паперове	72 116	77.372	67.697	5.762	0,80	0,69	0,64	0,09
XI	VIIa	Вир. тартацьке та фанерне	261.219	213.365	179.384	401.191	2,91	1,91	1,70	6,00
«	VIIб	Вир. деревооброб.	107.312	145.291	81.571	68.305	1,20	1,30	0,77	1,02
IX	VIIIa,б	« металооброб. .	489.809	694.818	686.617	204.548	5,46	6,22	6,52	3,06
X	VIIIб	« машинобудів.	1.759.096	1.679.309	989.730	851.878	19,62	15,05	9,38	12,73
VII	IXa	« гутницьке . .	108.842	161.499	45.971	140.011	1,21	1,45	0,44	2,09
«	IXв	« керамічне . .	728.457	778.464	361.135	75.821	8,12	6,97	3,43	1,12
«	IXг	« обробл. инш. мінер.	43.906	82.997	84.260	53.591	0,49	0,74	0,80	0,80
XV	X	Вир. обр. твар. прод.	297.587	253.972	437.905	1.155.630	3,32	2,27	4,15	17,27
XIII	XIa	« борошняне .	347.344	301.741	301.477	486.400	30,87	2,70	2,86	7,27
«	XIб	« цукро-бур. та раф.	2.772.451	4.572.459	5.256.922	1.072.106	30,92	40,98	49,87	16,02
«	XIв	Вир. инші харчові	845.942	898.260	796.153	617.357	9,43	8,04	7,55	9,22
XII	XII	« хімічне . . .	117.779	130 337	87.450	222.945	1,31	1,16	0,83	3,33
XXVI	XIVa	« електр. енер.	165.901	163.759	210.395	274.279	1,85	1,47	2,00	4,10
«	XIVб	« водопостачан. та инші	75.918	161.972	136.121	145 218	0,88	1,46	1,29	2,18
		По всіх підгрупах	8.965.614	11.156.230	10.540.702	6 691.393	100	100	100	100

З приводу таблиці ч. 23 треба сказати, що дані Страхового Товариства про цукрову промисловість 1914 й 1915 рр. не можна порівнювати з даними 1912 й 1923/24 рр. тому, що Страхове Товариство брало на облік не тільки місяці виробництва, як це зробили ми на роки 1912 та 1923/24, а взагалі всеньку річну виплату. Порівнювати ці роки ми будемо по двоє.

Порівнюючи 1912 та 1923/24 роки, треба зазначити такі найголовніші зміни:

	1912 рік.			1923/24 рік.		
1 місце	цукрова промисловість		30,92	шкуряна промисловість		17,27
2 «	машинобуд.	«	. 19,62	цукрова	«	. 16,02
3 «	инш. харчових	«	. 9,43	машинобуд.	«	. 12,73
4 «	керамічна	«	. 8,12	друкарська	«	. 9,97
5 «	друкарська	«	. 6,16	инша харчова	«	. 9,22
6 «	металообробна	«	. 5,46	борошняна	«	. 7,27
7 «	борошняна	«	. 3,87	тартацька	«	. 6,00
		Разом	. 83,58			78,48

Як бачимо, зміни, що сталися, цілком змінили вагу окремих галузів у загальній сумі зарплати. Особливо яскраво виявляться ці зміни, коли порівнювати видаток для кожної галузи, що він припадає на зарплату й на пересічну кількість робітників за таблицею ч. 9. Року 1912 цукрова промисловість мала 62,0% загальної кількости робітників у губерні, одержали вони 30,92% загальної зарплати. Року 1923/24 у цій промисловості працювало 57,0% робітників, і припадало тільки 16,12% зарплати.

У машинобудівельній промисловості 1912 р. було 6,9% робітників, що одержали 19,62% зарплати; 1923/24 р. 6,0% робітників і 12,73% зарплати.

Шкуряна промисловість 1912 року мала 1,3% кількости робітників і 3,22% зарплати; р. 1923/24 робітників 6,8%, зарплати 17,27%.

Як уплинула війна на фонд заробітної плати?

Подамо вибірку що-до найголовніших виробництв.

	1914 рік		%	1915 рік		%
1-ше місце	цукрова	пр-сть	. 40,98	цукрова	пр-сть	. 49,87
2 «	машинобудівельна	«	. 15,05	машинобудівельна	«	. 9,38
3 «	инша харчова	«	. 8,04	инша харчова	«	. 7,55
4 «	керамічна	«	. 6,97	металообробна	«	. 6,52
5 «	металообробна	«	. 6,22	друкарська	«	. 5,73
6 «	друкарська	«	. 5,51	шкуряна	«	. 4,15
7 «	борошняна	«	. 2,70	керамічна	«	3,43
		Разом	. . . 85,47			86,63

Зміни, що їх внесла війна, що 1915 року ще не цілком розгорнулися, відбились, за вийнятком металообробного та друкарського, на всіх найголовніших галузях промисловости. Збільшилося споживання платіжних коштів у цукровій, металообробній, друкарській та шкуряній промисловості,

знизилось в машинобудівельній, иншій харчовій й керамічній. Отже в ці дві групі об'єдналися виробництва, що для них 1915 рік, як воєнний, поліпшив або погіршив кон'юнктуру залежно од того, чи працюють вони на потреби оборони, чи ні.

Коли вважати загальну суму зарплати, виплаченої року 1912 за 100, тоді р. 1914 вона дорівнюватиме 125 відсоткам, р. 1915 — 118 відсоткам і 1923/24 р. — 75 відсоткам. Звичайно, виключивши дані про цукрову промисловість, що їх не можна порівнювати, маємо зовсім инакшу картину: 1912 р. — 100%, 1914 — 108%, 1915 — 85% і 1923/24 — 91%.

Таблиця Ч. 24.

Загальна сума річної заробітної платні робітників
(за класифікацією ЦСУ).

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24
VII А	Виробництво каолінове	25.373	46.226
« В	« керамічне	706.246	29.595
« Д	« гутницьке	108.842	140.011
« Е	« цементове	25.969	1.486
VIII А	« асфальтове	10.511	—
VIII В	« нафтоперегінне	—	3.551
« Г	« торфяне	—	48.554
IX Б	« металообробне	311.826	144.220
« В	« кабелеве	16.880	20.857
X Б	« судноремонтове	126.258	131.507
« В	« електр. устаткування . . .	—	30.805
« Г	« сільсько-господ. машин . .	428.482	197.627
« Д	« загальн. машинобудів. . .	1.204.356	491.939
XI Б	« тартацьке та фанерне . .	261.219	401.191
« В	« деревообробне	107.312	68.305
XII А	« хімічне основне	—	—
« Б	« гумове	—	4.368
« В	« сірникове	23.530	67.359
« Г	« хімічно-фармацев.	23.666	20.469
« Е	« лаково-фарбове	16.591	12.709

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24
XII Ж	Виробництво милярське	—	14.959
« З	« инші хімічні	35.067	118.040
XIII А	« борошняне та круп'яне . .	347.344	486.400
« Б	« цукро-бур. та рафінад. . . .	2.772.451	1.072.406
« В	« крохмалеве	3.220	4.579
« Г	« гуральницьке та дріжджеве	167.501	115.783
XIII Д	« броварське	184.823	40.323
« Е	« олійне	13.509	7.536
« З, И	« тютюново-махорочне . . .	298.589	319.913
« К	« цукеркове	110.619	30.921
« Л	« инші харчові	67.681	98.302
XIV	« свічкарне та кишкове . . .	8.557	23.953
XV А	« шкуряне	256.641	799.419
XVI	« бавовняне	2.045	8.744
XVII	« сукняне	45.793	48.866
XXII А	« швацьке	25.714	105.247
« Б	« трикотажне	—	8.041
« В	« взуттьове	35.082	317.299
« Г	« иншої одежі	43.141	—
XXIII В	« паперове	102.161	78.009
« Г	« гільзове	61.354	5.762
« Д	« инші паперові	10.762	—
XXIV Б	« друкарське та літографське	552.433	667.444
XXV	« мистецьке та точне	173.636	39.471
XXVI А	« електро-енергії	165.901	274.279
« Б	« світляного газу	18.925	—
« В	« водопостачальне	67.649	145.218
	По всіх підгрупах	8.967.659	6.691.393
	Те саме у %%	100	74,6

Не обговорюючи таблицю ч. 24-е, де подано дані про розподіл загальної зарплати в усій промисловості за класифікацією ЦСУ, звернімось до таблиці ч. 25-е, що її складено на ідентичні підприємства.

Таблиця Ч. 25.

Сума зарплати, що її виплатили ідентичні підприємства 1912 й 1923/24 рр.

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			Абсол.	У %% до 1912 р.
VII А	Вир. каоліну	25.373	46.226	182
« В	« керамічне	109.610	26.501	24
« Д	« гутницьке	51.440	140.011	272
« Е	« цементове	25.969	1.486	6
VIII А	« асфальтове	—	—	—
IX Б	« металообробне.	112.056	67.401	60
« В	« кабелеве	16.880	20.857	123
X Б	« судно-ремонтове	126.258	131.507	104
« Г	« сільсько-госп. машин . .	397.223	194.381	49
« Д	« заг.-машин. будів. . . .	933.743	448.048	48
XI Б	« тартацьке й фанерне . .	112.284	274.085	244
« В	« деревообробне	—	—	—
XII А	« хімічне основне	—	—	—
« Б	« гумове.	—	—	—
« В	« сірникове	6.675	41.523	622
« Г	« хімічно-фармац.	23.666	20.469	87
« Е	« лаково-фарбове	5.203	10.232	197
« Ж	« милярське	—	—	—
« З	« инші хімічні	35.067	118.040	337
XIII А	« борошняно-круп'яне . .	163.319	336.602	206

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			Абсолют.	У %/%/% до 1912 р.
XIII Б	Вир. цукро-бур. та рафін. . .	1.143.676	1.057.291	92
« В	« крохмалеве	884	4.579	518
« Г	« гуральниц. та дріжджеве	50.949	106.211	208
« Д	« броварське.	139.513	38.059	27
« Е	« олійне	11.559	4.671	40
« З, И	« тютюново-махорочне. .	220.444	319 913	145
« К	« цукеркове.	25.990	21.181	81
« Л	« инші харчові	31.400	6.526	21
XIV	« свічкарне й кишкове. .	8.557	2.249	26
XV А	« шкуряне	243.041	868.269	357
XVI	« бавовняне	—	—	—
XVII	« сукняне	15.266	23.193	152
XXII А	« швацьке	—	—	—
« Б	« трикотажне	—	—	—
« В	« взуттьове	—	—	—
« Г	« иншої одежі	—	—	—
XXIII В	« паперове	102.161	78.009	76
« Г	« гільзове	—	—	—
« Д	« инш. папер. виробів . .	—	—	—
XXIV Б	« друкарське й літогр. .	333.854	511.669	153
XXV	« мистецьке й точне . .	—	—	—
XXVI А	« електро-енергії . . .	165.901	313.095	189
« Б	« світляного газу . . .	—	—	—
« В	« водопостачальне . . .	67.649	141.596	209
	Разом по всіх підгр. .	4.705.610	5.373.880	114,2

Сірникове виробництво — 622%, крохмалеве — 518%, шкуряне — 357%, инші хімічні — 337%, гутницьке — 272%, тартацьке — 244%, водопостачальне — 209%, гуральницьке — 208% і борошняне — 206% належать до тих виробництв, що суми їх зарплати дуже зросли. Надто зменшили суму виплаченої зарплати: цементове — 6%, инші харчові — 21%, керамічне — 24%, свічкарне — 26%, броварське — 27%, олійне — 40%, загальне машинобудівництво — 48% і сільсько-господарське — 49%.

Цікаво відзначити, як відбивається на відсоткових величинах обсяг промисловости, що її ми студіюємо. Тимчасом, порівнюючи дані для всієї промисловости 1912 й 1923/24 рр., ми бачимо, що загальна сума зарплати 1923/24 року знижується до 74,6%, порівнюючи-ж у колі ідентичних підприємств постерегаємо, що вона зростає до 114,2%.

Спробуймо тепер елімінувати величину зарплати од впливу перемінної величини робочого складу, вирахувавши пересічну зарплату одного робітника на рік.

Таблиця Ч. 26.

Пересічний річний заробіток 1-го робітника

(за класифікацією Міністерства Торгу й Промисловости).

ЧЧ груп за класф. ЦСУ	Підгрупи за класифікац. Міністерства Торгу та Пром. ЧЧ	НАЗВИ	1912	1914	1915	1923/24	У %% до 1912 р. 1914	1915	1923/24
XVII	II	Вир. оброблен. вовни .	238,5	117,1	118,5	214,3	49,1	49,7	89,9
XX	IV	« конопель . . .	—	101,2	120,0	—	—	—	—
XXII	V	« міш. пряд. мат. .	240,5	177,3	190,9	320,3	73,7	56,1	133,2
XXIII	VIa	« паперу . . .	192,0	150,1	146,5	214,3	78,2	76,3	111,6
XXIV	VIб	« друкар. та літогр.	339,5	341,9	344,2	424,9	100,7	101,3	125,1
XXIII	VIв	« гільзове та инші паперові	156,7	133,4	133,0	255,9	85,1	84,7	163,3
XI	VIIa	« тартац. та фанер.	149,3	158,4	129,8	266,7	106,1	93,6	178,6
»	VIIб	« деревообробне .	377,9	350,1	341,3	240,5	92,6	90,3	63,6
IX	VIIIa,в	« металообробне .	318,8	336,8	320,4	243,2	107,3	102,1	77,5
X	VIIIб	« машинобудів. . .	390,4	452,4	242,7	323,2	115,9	62,1	82,8
VII	IXa	« гутницьке . . .	91,5	175,9	112,4	200,0	192,2	122,8	218,1
»	IXв	« керамічне . . .	185,5	173,3	127,7	122,3	93,4	68,8	65,9
»	IXг	« обробл. инших мінер. над. . . .	241,2	175,4	182,3	122,9	72,7	75,6	50,9
XV	X	« тварин. продук. .	355,1	362,3	356,6	404,9	102,0	100,4	114,0
XIII	XIa	« борошняне . . .	194,4	180,9	178,6	273,6	93,1	91,9	140,7
»	XIб	« цукро-бур. та рафінадне . . .	68,1	87,0	98,4	43,1	127,7	144,5	63,2
»	XIв	« инші харчові . .	191,5	180,7	171,4	274,0	94,3	89,5	143,1
XII	XII	« хімічні . . .	160,3	178,3	159,0	173,6	111,2	99,2	108,3
XXVI	XIVa	« елект. енергії . .	495,2	531,6	508,2	431,3	107,3	102,6	87,1
»	XIVб	« водопостач. та инші	239,9	369,8	446,3	417,2	154,1	186,0	173,9
		По всіх підгрупах .	136,5	141,7	136,1	152,9	103,8	99,7	112,0

У таблиці ч. 26-те розгляньмо спочатку дані для 1923/24 року, вирахувані порівнюючи до 1912 року. Найінтенсивніше зростання виявили такі галузі: гутницька — 218%, тартацька — 178,6%, водопостачальна — 173,9%, гільзова — 163,3%, инша харчова — 143,1%, борошняна — 140,7%. Надто знизили зарплату одного робітника: инша мінеральна — 50,9%, цукрова — 63,2%, деревообробна — 63,6%, керамічна — 65,9% і металообробна — 77,5%.

Звернімось тепер до рр. 1914 і 1915, що ми їх відокремлюємо, оскільки вони не мають певних даних про цукрову промисловість.

Дані для 1914 року виявляють ось-яку картину: підвищилася річна зарплата в гутницькому виробництві — 192,2%, водопостачання та инш. — 154,1%, машинобудівельному — 115,9% і хімічному — 111,2%; знизилася: у вовняному — 49,1%, оброблення мішаних прядів'яних надіб'їв 73,7%, паперовому — 78,2% і гільзовому — 85,1%.

Дані для 1915 року промовляють за те, що війна вплинула, виразно знижуючи пересічний рівень зарплати [1]). Річний заробіток одного робітника підвищивсь тільки у водопостачальному та инших виробництвах — 186,0% та в гутницькім — 122,8%, по всіх инших галузях він знизився: оброблення мішаних прядів'яних — 56,1%, машинобудівельне — 62,1%, керамічне — 68,8%, паперове — 76,3%, гільзове — 84,7%, инші харчові — 89,5%, деревообробне — 90,3%; таку саму тенденцію постерегаємо мало не по всіх инших виробництвах, але виражено її не так яскраво.

«Утворилась зовсім нерівномірна й різко несправедлива що-до продуктивности й ступеня кваліфікації робітників градація робочих виплат, иноді цілком випадкова, иноді силувана для заводів, котрі запізнилися в своїй організації», каже проф. В. І. Гріневецький. «Вивчені» робітники, що стояли біля варстатів на одній спеціяльній операції, працюючи задільно, почали по цих заводах заробляти значно більше, ніж справжні кваліфіковані робітники по инших відділах тих самих заводів і на старих заводах. Впоратися з цією перешкодою можна було-б тільки збільшивши контингент робітників-фахівців, підготувавши їх і повернувши з армії, а цей процес одбувавсь у Росії надто мляво. Це утворило текучість робочого складу, намагання переходити на заводи з більшими заробітками, заколоти на заводах з відсталими платами й сприяло тому, що загальне незавдоволення де-далі зростало [2]).

Вилучивши дані про цукрову промисловість з поданих у цій таблиці чотирьох років, ми побачимо, що пересічна всієї промисловости дорівнює 298 карбованцям або 119% до пересічної 1912 р., а тая дорівнює 249 карбованцям. За передвоєнних часів зарплата зростала дуже поволі: 1914 р. 256 карб. або 103%. Підчас війни зарплата знижується до 219 карбованців або 89%. Такі розміри пересічного річного заробітку, що припадає на одного робітника.

---

[1]) С. Г. Струмилин. Заработная плата, как фактор производства, стор. 6.

[2]) Проф. В. И. Гриневецкий. Послевоенные перспективы русской промышленности, стор. 53.

Спробуймо тепер забути за те, що пророблений час неоднаковий кожного року й у кожній галузі промисловости й вирахуймо зарплату на один чоловікодень праці.

Таблиця Ч. 27.

Пересічний денний заробіток одного робітника всієї промисловости
(за класиф. ЦСУ).

Підгрупи за класиф. ЦСУ		НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
				Копійки	У %% до 1912 р.
VII	А	Вир. каолінове	37	69	186,4
«	В	« керамічне	117	75	64,1
«	Д	« гутницьке	83	91	109,6
«	Е	« цементове	102	115	112,7
VIII	А	« асфальтове	103	—	—
«	В	« нафтоперегінне	—	204	—
«	Г	« торфове	—	92	—
IX	Б	« металообробне	104	126	121,1
«	В	« кабелеве	85	139	163,5
X	Б	« судноремонтове	120	138	115,0
«	В	« електр. устаткування . .	—	265	—
«	Г	« с.-господ. машин	138	124	89,8
«	Д	« загальн. машинобуд. . .	138	135	97,8
XI	Б	« тартацьке й фанерне . .	80	143	178,7
«	В	« деревообробне	136	144	105,8
XII	А	« хімічне основне	—	—	—
«	Б	« гумове	—	131	—
«	В	« сірникове	47	116	246,8
«	Г	« хімічно-фармац.	74	90	121,6
«	Е	« лаково-фарбове	86	111	129,1
«	Ж	« милярське	—	193	—
«	З	« инші хімічні	114	171	150,0

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			Копійки	У %% до 1912 р.
XIII А	Вир. борошняне	86	117	136,0
« Б	« цукро-бур. та рафінадне.	46	55	119,6
« В	« крохмалеве	70	107	152,9
« Г	« гуральн. та дріжджеве .	55	125	227,3
« Д	« броварське	93	120	129,0
« Е	« олійне	92	130	141,3
« З, И	« тютюново-махорочне . .	61	117	191,8
« К	« цукеркове	90	117	130,0
« Л	« инші харчові	95	117	123,2
XIV	« свічкарне та кишкове .	99	128	129,3
XV А	« шкуряне	125	151	120,8
XVI	« бавовняне	65	159	244,6
XVII	« сукняне	71	90	126,8
XXII А	« шваць ке	96	139	144,8
« Б	« трикотажне	—	102	—
« В	« взуттьове	148	167	112,8
« Г	« иншої одежі	83	—	—
XXIII В	« паперове	56	73	130,4
« Г	« гільзове	60	189	315,0
« Д	« инші паперові	52	—	—
XXIV Б	« друкарське та літогр. .	115	167	145,2
XXV	« мистецьке та точне . .	148	160	108,1
XXVI А	« електр. енергії . . .	136	161	118,4
« Б	« світляного газу	73	—	—
« В	« водопостачальне	76	145	190,8
	По всіх підгрупах . .	74	108	145,9

Тут ми розглядаємо тільки два крайні роки. Ми бачимо, що зарплата зростає не відповідно до того, як вона зростає на одного робітника за рік. По всіх галузях вона зростає до 145,9% передвоєнної величини. Знаючи, що заробіток 1912 й 1923/24 років це величини, що їх одна з одною порівнювати не можна (неоднаковий завбільшки робочий день), вирахуємо зарплату на цілком певну одиницю часу — одну годину праці — й таке порівняння переводитимемо згідно з цими даними.

Таблиця Ч. 28.

Пересічний заробіток робітника протягом однієї години праці у копійках передвоєнного часу по ідентичних підприємствах

(за класифікацією ЦСУ).

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			Абсол.	У %% до 1912 р.
VII А	Вир. каоліну	3,7	8,6	232,5
« В	« керамічне	13,1	9,3	71,0
« Д	« гутницьке	8,0	12,1	151,4
« Е	« цементове	10,2	14,4	141,2
IX Б	« металообробне . . .	9,1	13,8	151,6
« В	« кабелеве	9,5	18,3	192,6
X Б	« судноремонтове . . .	12,0	18,1	150,9
« Г	« сіл.-госп. машин . . .	14,1	16,6	117,7
« Д	« заг. машинобудів. . .	15,6	15,7	100,6
XI Б	« тартацьке та фанер. .	8,3	19,4	233,6
« В	« деревообробне . . .	—	—	—
XII А	« основне хімічне . . .	—	—	—
« Б	« гумове	—	—	—
« В	« сірникове	3,4	20,7	608,8
« Г	« хімічно-фарм. . . .	8,2	12,0	146,3
« Е	« лаково-фарб.	7,3	15,0	205,5
« Ж	« милярське	—	—	—
« З	« инші хімічні	10,0	21,4	214,0

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			Абсол.	У %% до 1912 р.
XIII А	Вир. борошняне . . .	7,2	15,4	213,9
« Б	« цукро-бур. та рафін. .	3,5	6,9	197,1
« В	« крохмалеве . . .	5,6	14,0	250,0
« Г	« гуральн. та дріжджеве .	7,3	18,5	253,4
« Д	« броварське . . .	9,8	16,2	165,3
« Е	« олійне	8,1	17,0	209,9
« З, И	« тют.-махорочне . .	6,4	16,6	259,4
« К	« цукеркове . . .	6,5	15,3	235,4
« Л	« инші харчові . .	8,5	16,7	196,5
XIV	« свічкарне . . .	9,9	18,0	181,8
XV А	« шкуряне	12,3	26,3	213,8
XVI	« бавовняне . . .	—	—	—
XVII	« сукняне	5,1	10,8	211,8
XXII А	« швацьке	—	—	—
« Б	« трикотажне . . .	—	—	—
« В	« взуттьове . . .	—	—	—
« Г	« иншої одежі . . .	—	—	—
XXIII В	« паперове . . .	7,0	9,2	131,4
« Г	« гільзове	—	—	—
« Д	« инші паперові . .	—	—	—
XXIV Б	« друкар. та літогр. .	13,3	22,6	169,9
XXV	« мист. та точне . .	—	—	—
XXVI А	« електро-енергії . .	16,9	32,5	192,3
« Б	« світляного газу . .	—	—	—
« В	« водопостачальне . .	9,5	18,3	192,6
	По всіх підгрупах .	7,2	14,0	194,4

Яка-ж була зарплата в 1912 році?

До виробництв з високими нормами оплати належали: електричні станції — 16,9 коп., загальне машинобудівництво — 15,6 коп., сільсько-господ. машинобудівництво — 14,1 коп., друкарське — 13,3 коп., керамічне — 13,1 коп., шкуряне — 12,3 коп., судноремонтове — 12,0 коп., цементове — 10,2 коп., инші хімічні — 10,0 коп.

Як бачимо, найвище розцінювано перед війною працю металістів. Це пояснюється тим, що виробляти знаряддя виробництва мало велику вагу, знов-же й тим, що робітники були кваліфіковані, зорганізовані й працювали дуже продуктивно [1]). На дальшім місці стоять друкарі, так само, як і металісти, найсвідоміший й найорганізованіший кадр пролетаріяту, що зумів ще перед війною забезпечити собі непогані-таки норми оплати. Що-ж до виробництва керамічного, точніш цегельного, то тут не зважаючи на випадковий й неорганізований склад робітників, зарплата розмірно висока. Це через те, що виробляючи цеглу, доводиться працювати дуже тяжко, знов-же й через те, що сезон усього виробництва припадає на літні місяці, коли багато робітників іде на сільсько-господарські роботи. Шкуряне виробництво теж підносилось над пересічним рівнем зарплати, бо єдиний великий завод того часу, Шленкера в Бердичеві, виплачував дуже високу зарплату, і це впливало навіть і на губерські підсумки.

До галузів, де працю оплачувано низько, 1912 року належать: сірникова — 3,4 коп., цукрова — 3,5 коп., каолінова — 3,7 коп., сукняна — 5,1 коп. й крохмалева — 5,6 коп. за годину роботи.

У цім перелікові відразу кидається ввічі одна, спільна для всіх оцих виробництв, риса: чисто-всі вони, за вийнятком сірникового, належать до категорії сільсько-господарських, себ-то тих, що перероблюють сільсько-господарську сировину, або користуються, як напр. каолінова, цукрова та инші, з праці селянина, що пізно в-осени, десь на початку цукрового виробництва, йшов працювати за злиденну плату. Що-ж до сірникового виробництва, то тут треба сказати таке. До збірок ідентичних підприємств цієї галузи увійшло дві фабрики: київська «Огоньок», давніш Кузнєцова, та Каменська «Сатурн», давніш Давидова. На обох їх працювали переважно жінки та підлітки: на фабриці «Огоньок» з 121 робітника, жінок було 73, на фабриці «Сатурн» з 149 — 98. Ясно, що протягом несприятливого для сірникового виробництва 1912 року, зарплата найбеззахиснішої частини пролетаріяту, що його здебільшого набирано з ненавченої та неорганізованої незаможницької селянської маси, повинна була бути найнижча.

В якому становищі перебуває зарплата за наших часів?

1923/24 року добре оплачували працю ось-які виробництва: електричні станції — 32,5 коп., шкуряні — 26,3 коп., друкарні — 22,6 коп., инші хімічні — 21,4 коп., сірникові — 20,7 коп., тартацькі — 19,4 коп. і гуральницькі та дріжджеві — 18,5 коп.

---

[1]) «Те производства, в которых труд отличается наибольшею производительностью, дают наиболее высокую заработную плату». А. М. Гинзбург. К вопросу о производительности труда, стор. 11.

Не розцінюючи поки-що розміру змін, що сталися, розгляньмо зміни що до порядку виробництв, котрі мають високу зарплату. Найперше нам доведеться відзначити, що з цієї групи виробництв вийшли металісти, це взагалі одна з хиб у становищі сьогочасної нашої промисловости. По-друге звертає на себе увагу єдиний випадок, коли платня знизилася аж до 71% передвоєнного її рівня (на цегельнях), це пояснюється тим, що ця галузь тепер перебуває в скрутному становищі, знов-же й тим, що профспілки не мали великого впливу на місцях, надто вже розпорошені по губерні цегельні.

Дальший виключний своєю вагою факт — це надзвичайне підвищення зарплати по сірникових фабриках. Це пояснюється тим, що тепер цю галузь мають за шкідливу, отже користується вона відповідними тарифними додатками. Дещо важить тут і тенденція, що залишилась од попередніх років воєнного розцвіту цієї галузи—платити найбільшу можливу за даної кон'юнктури зарплату. Кінець-кінцем, підо впливом усіх оцих причин, собівартість продукції не мала змоги конкурувати з иншими районами й тепер усенька ця галузь надовго завмерла.

Що-ж до тартацької промисловости, то треба відзначити, що трест Українліс (він експлоатує більшість тартацьких заводів Київщини), поширюючи по всіх усюдах виробництво, рівночасно підвищує зарплату своїм робітникам.

Що-до високої зарплати по гуральнях, то комісія Губплану, переглянувши всі трести, виявила, що «не зважаючи на те, що продукція гуральництва становить не більш як 2% передвоєнної продукції, дійові підприємства навантажено на 15% їхньої пропускної здатности, а робітники тісно звязані з сільським господарством, оплата робітників вища ніж по инших трестах» [1]).

Розгляньмо тепер ті самі дані з погляду зарплати 1923/24 року порівнюючи до року 1912.

Перед нами розгорнеться така картина. Виробництва, котрі найдужче зросли: сірникове — 608,8%, тютюново-махорочне — 259,4%, гуральницьке та дріжджеве — 253,4%, крохмалеве — 250,0%, цукеркове — 235,4%, тартацьке та фанерне — 233,0%, борошняне — 213,9%, шкуряне — 213,8%, сукняне — 211,8%, олійне — 209,9% і лаково-фарбове — 205,5%. Усі ці галузі легкої індустрії, що переважно обробляють харчові продукти, мають багато між собою спільного що-до рівня зарплати.

Цікаво відзначити виробництва, що на фоні досить хуткого загального зростання зарплати розмірно не на багато підвищили її. До таких належать окрім керамічного, що знизило зарплату аж до 71,0%, такі виробництва: загальне машинобудівництво — 100,6%, сільсько-господарське машинобудівництво — 117,7%, паперове — 131,4%, цементове — 141,2%, хімічно-фармацевтичне — 146,3%. Тут треба особливо підкреслити, що на металевих виробництвах працю оплачувано низько. Взагалі, треба сказати, що зарплата всієї промисловости була 1923/24 року мало не вдвоє вища, ніж

---

[1]) Жур. Местное Хозяйство, № 3 (12) за 1923 г., стор. 70.

року 1912 — 194,4%. Що-до крайніх меж одхилів, то треба підкреслити несприятливе для нашого часу явище, що воно полягає в надто великих різницях в оплаті праці по окремих категоріях робітників. За наших часів, як і за часів передвоєнних, вища грань стосується до нижчої, як п'ять до одного. Зрозуміла для старого режиму політика повніш завдовольнювати деяких з робітників, щоб одночасно жорстоко експлоатувати инших, за наших часів не може мати прихильників. Отож має рацію т. Сараб'янов, кажучи, що поставлене ще року 1922 завдання — вирівняти зарплату по виробництвах не виконано, й тут ми маємо проблему для майбутнього [1]).

Тепер розгляньмо, як розподілено зарплату по окремих округах і по формах експлоатації:

Таблиця Ч. 29.

Сума зарплати, що її виплачено, розподілена по округах і по формах експлоатації.

ОКРУГИ	1912	1923/24				Теж у %%				
		Разом	У тому числі					У тому чис.		
			Держав.	Коопер.	Приват.	1912	1923/24	Держав	Коопер.	Приват.
Київ	4.193.770	3.640.426	3.365.425	221.556	53.445	46,8	54,4	92,4	6,1	1,5
Київська (без Київа) .	685.502	515.763	327.282	10.353	178.128	7,6	7,7	63,4	2,0	34,6
Білоцерківська	638.858	373.148	254.199	19.482	99.467	7,1	5,6	68,1	5,2	26,7
Бердичівська	1.281.178	829.067	703.018	87.801	38 248	14,3	12,4	84,8	10,6	4,6
Малинська	218.945	172.264	115.923	38.507	17.834	2,4	2,6	67,3	22,3	10,4
Гуманська	465.719	288.800	151.167	95.063	42.570	5,2	4,3	52,3	32,9	14,8
Черкаська	911.753	452.998	416.745	11.000	25.253	10,2	6,8	92,0	2,4	5,6
Шевченківська . . .	571.934	418.927	327.450	39.392	52.085	6,4	6,2	78,1	9,4	12,5
Разом по губерні .	8.967.659	6.691.393	5.661.209	523.154	507.030	100	100	84,6	7,8	7,6

З таблиці ч. 29-те видно, що взагалі територіяльно розподілена виплачена зарплата відповідає проробленому часу: в державній промисловості пророблено 84,3%, виплачено зарплати — 84,6%, у кооперативній — чоловіко-днів 8,7% і 7,8% зарплати, у приватній пророблено 7,0% і виплачено 7,6%.

Величини загальних сум зарплати виявляють надто цікаву картину, коли їх вирахувати на один пророблений день.

[1]) Экономика и экономическая политика СССР, стор. 407.

Таблиця Ч. 30.

Пересічний заробіток протягом одного робочого дня по округах і по формах експлоатації.

ОКРУГИ	1912	1923/24				Теж у %%				
		Разом	У цьому числі					У цьому числі		
			Держ	Кооп.	Прив.	1912	1923/24	Держ.	Кооп.	Прив.
Київ	1,08	1,53	1,54	1,41	1,42	131,6	141,2	141,3	121,0	133,0
Київська (без Київа)	0,46	1,04	1,00	0,45	1,24	62,2	95,4	91,3	41,3	113,8
Білоцерківська .	0,63	0,93	0,58	1,09	1,31	85,1	85,3	53,2	100,0	121,0
Бердичівська . .	0,70	0,93	0,89	1,38	0,97	94,6	85,3	81,7	126,6	89,0
Малинська . . .	0,61	0,88	0,80	1,27	0,91	82,5	80,7	73,4	116,6	83,5
Гуманська . . .	0,62	0,64	0,58	0,65	1,00	83,8	58,7	53,2	59,6	91,9
Черкаська . . .	0,53	0,76	0,74	1,22	1,08	71,6	69,7	67,9	112,0	99,1
Шевченківська .	0,52	0,66	0,66	0,45	1,06	70,3	60,6	60,6	41,3	97,2
Разом по губер.	0,74	1,09	1,09	0,97	1,18	100,0	100,0	100,0	89,0	108,2

У таблиці ч. 30-е надто цікаво вираховувати денний заробіток у відсотковім відношенні до пересічної погуберської норми. Згідно з цими підрахунками місця йдуть у такому порядкові:

	1912 рік	%%	1923/24 рік	%%
1-ше місце	Київ	131,6	Київ	141,2
2 «	Бердичівська округа . .	94,6	Київська округа	91,9
3 «	Білоцерківська « . .	85,1	Білоцерківська округа .	85,3
4 «	Гуманська « . .	83,8	Бердичівська « .	85,3
5 «	Малинська « . .	82,5	Малинська « .	80,7
6 «	Черкаська « . .	71,6	Черкаська « .	69,7
7 «	Шевченківська « . .	70,3	Шевченківська « .	60,6
8 «	Київська « . .	62,2	Гуманська « .	58,7

Пересічна зарплата по округах хитається переважно через те, що в кожній окрузі виробництва не однакові, знов-же й залежно від того, хто їми володіє; а втім, оскільки досі господарські органи в своїй політиці зарплати намагаються тримати курс на прожиткові норми, то для кожної природньо-економічної територіяльної одиниці зазначаються свої межі, що вони певною мірою зрівноважують оплату праці по різних галузях промисловости.

Як видно з поданої вибірки року 1912, округові норми відзначались, по-перше, невеличкою амплітудою коливань — найвища межа Київ — 131,6% і найнижча Київська округа — 62,2%, по-друге, тим, що високу плату одержували найбільш промислові округи, прим. Бердичівська—94,6%. Р. 1923/24 картина цілком змінилася. По-перше, помітно зросла амплітуда коливань — Київ—141,2% й Гуманська округа—58,7%, по-друге, на визначення порядку місць мало вплив переважно розташування округ що-до Київа: що ближче до Київа, то зарплата вища, що далі, то вона нижча. Становище в Київській та Гуманській округах наочно за це промовляє. Така різниця в зарплаті по Київській окрузі пояснюється тим, що року 1912 виробництва, котрі перебували на території Київщини, сірникове, цукрове й крохмалеве, маючи мінімальну зарплату, впливали на пересічну, знижуючи її. Р. 1923/24, окрім того, через те, що збільшено зарплату на цих виробництвах, у межах Київської округи повстали нові шкуряні й борошняні підприємства з найвищою зарплатнею. Все це, разом узяте, й поставило її на друге місце в губерні.

Звертаючись до відсотків ухилу норм зарплати по окремих формах експлоатації, ми помічаємо такі тенденції.

У Київі найвищі ставки платить державна промисловість — 141,3% загальногуберської норми; вони — максимальні для всенької губерні. Приватна промисловість і собі не відстає, платячи ставки вищі, як по округах.

Київська округа, що-до норм оплати, стверджує наш попередній здогад про ролю приватної промисловости в її межах. Вона платить робітникам на 22 відсотки більш як державна й на 73 відсотки більш, ніж кооперативна промисловість.

І в Білоцерківській окрузі зарплатня по державних і кооперативних підприємствах чимало різниться од платні в підприємствах приватних. Приватна промисловість платить там на 21 відсоток більш, ніж кооперативна й на 68 відсотків більш, ніж державна.

В Бердичівській окрузі, що має кооперативні шкуряні, взуттьові й борошняні підприємства, кооперація більше платить по своїх підприємствах.

Таке саме становище й на Малинській окрузі.

Гуманська округа, де багато млинів, що належать приватним особам, дає високу норму для приватної промисловости: 32 відсотками вище проти кооперативних і 39 відсотками вище проти державних підприємств.

Черкаська округа висуває на перший план кооперацію, але не так рішуче, як Бердичівська.

Шевченківська округа взагалі характеризується низькими нормами зарплати, а через те й максимальні ставки в приватній промисловості тут не такі характерні.

У підсумках по губерні приватна промисловість платить 108,2% норми, державна — 100% і кооперативна — 89,0%.

VI. Продукція.

Визначаючи розміри продукції промислового виробництва на Київщині, ми повинні ввесь час вважати на два моменти: перший — це те, що, як каже В. Г. Громан (див. попереду), продукція є найбільш загадкове місце в економічній статистиці, другий-же момент — це те, що, не визначивши величини продукції, що вона всі впливи дійових у господарськім житті сил зводить до певного результату, не можна вирахувати величини промислового виробництва синтезою.

Почнімо з того, що освітлимо становище, в якому перебувала наша промисловість перед війною.

Що-до загальної характеристики промисловости, то нам доведеться навести декілька цитат з праці проф. В. І. Гріневецького, що з нього, як гадає багато з сьогочасних діячів у галузі народнього господарства, а поміж ними й т. Сараб'янов, є один з найталановитіших професорів, котрі студіювали становище нашої промисловости.

Розглядаючи матеріяльно-технічну організацію нашої промисловости, проф. В. І. Гріневецький зазначає насамперед недосконалу організаційну структуру наших великих заводів. Через недостатню погодженість у праці окремих майстерень, об'єднання їх залежало не стільки од виробничих процесів, скільки од того, що адміністрація в них була спільна. А через те наші заводи й не могли поставити виробництво так раціонально, як це було, прим., у Німеччині [1]).

За другу характерну відзнаку Гріневецький має малу спеціялізацію виробництв, це залежить почасти від невеликої місткости ринку, але найбільше від того, що російська промисловість надто вже повільно пристосовується до найновіших виробничих форм. Те, що не було масового виробництва, знов-же універсалізм продукції, що на нього слабували деякі галузі, не давали змоги нашій промисловості розвинути продукцію у великому капіталістичному маштабові [1]).

Територіяльне розміщення нашої промисловости визначали не умови ринку й постачання, як це постерегаємо по инших капіталістичних країнах, а історичний процес, коли окремі одиниці з'являлися без ніякого загального плану. Подаючи конкретні приклади, як недоцільно розташовувано у нас часом заводи, проф. В. І. Гріневецький підкреслює, що у нас історична інерція в розвиткові промисловости відбилася значно виразніш, ніж по давніших промислових країнах Заходу [2]). Той самий вплив інерції, що гальмує поступ, відбивається й на внутрішньому встаткуванні підприємств. Воно часто-густо, приміром, у планіровці будинків та споруд, стосується до різних виробничих епох і його не можна доцільно використати. Чимало важать також тісні, старі, темні будівлі, що в звязку з кліматичними умовами підвищують накладні видатки.

---

[1]) Послевоенные перспективы русской промышленности, стор. 139.

[2]) Там-же, стор. 141.

Російська промисловість що-до накладних видатків була в гіршому становищі, ніж західньо-европейська. Причин цьому троє: по-перше — вартість будівель була вища як на заході аж на 50—75 відсотків (це через те, що матеріяли були дорогі, будівельна промисловість неорганізована, знов-же впливали й кліматичні умови); по-друге — чимало важило й те, що потрібне для промисловости знаряддя обкладувано митом по митницях у межах од 40 до 70-тьох відсотків, до того-ж найбільш дорожчало тяжке й могутнє устаткування, потрібне для важкої металообробної промисловости; по-третє — впливало й те, що темп діяльности нашої гірничої та металевої промисловости за період 1900—1908 рр. підупав.

Незначна сталість прибутків, вплив біржі та банків, почасти й фіскальні обмеження чималою мірою знижували амортизаційні відрахунки й приплив нових капіталів.

Усе це надзвичайно затримувало розвиток промислових підприємств, знов-же не давало встаткувати їх у згоді з сьогочасними вимогами. Отож перше десятиріччя XX-го століття — це була доба технічного застою або, принаймні, затриманого зростання багатьох з галузів у нашій промисловості. Тимчасом, на Заході, надто в Німеччині й Сполучених Штатах, за цього періоду промисловість модернізується й чималою мірою поновлює своє устаткування, що продовжувалося й згодом, за часів війни, вільніш, ніж у Росії.

Далі наша промисловість одзначалася тим, що її було мало механізовано. Не ставало транспортних приладів і механізмів, знов-же й під'їзних залізничних колій та автомобільної тяги, і це примушувало наші підприємства тримати чималенькі таки кадри допомічних робітників і кінні двори, що їх утримувати було недешево.

Звертаючись до адміністративно-технічної організації нашої промисловости, проф. В. І. Гріневецький відзначає, що у нас мало вживано типічні на Заході форми трестування й синдикування, чому перешкоджав сам уряд; окрім того, шкідливо впливали фінансовий капітал і банки, підтримуючи або розвиваючи деякі підприємства; вони багато шкодили всенькій справі, підтримуючи спекулятивний ажіотаж і раз-у-раз зводячи на нівець увесь вплив технічної організації. Взагалі, комерційний бік організації переважав технічний, а це пояснюється тим, що ринок сировини й товарів був нетривкий і неорганізований. Вигадуючи на цінах і заготівлі сировини, можна було виграти щось хіба на внутрішньому ринкові, бо зовнішнім керували далеко могутніші сили, ніж ті, що їх мала російська промисловість. Через те вигоди, що їх мала промисловість, заготовляючи дешеву сировину, раз-у-раз тільки гнітили її виробництво, не даючи плюсів з народньо-господарського погляду [1]).

На тлі загальної характеристики нашої передвоєнної промисловости цікаво змалювати, в якому становищі було промислове виробництво на Київщині року 1912. У поясняльній записці до річних звідомлень, що робили

---

[1]) Послевоенные перспективы русской промышленности, стор. 147, 148.

фабричні інспектори на Київщині, і що їх нам пощастило використати, є дуже важливі дані про це питання.

Взагалі, як гадав старший фабричний інспектор, промисловість Київщини року 1912 скоротилася обсягом, дарма що по групах дрібного виробництва й помітно деякий поступ. Поступ цей, між иншим, виявивсь у тому, що відкрито млини селянського поліпшеного зразка. Особливо великих труднощів зазнала 1912 року харчова промисловість. Ось як, приміром, змальовує становище інспектор III-го участку: «Звідомного року цукроварні працювали за нечуваних досі умов. Буряки вродили добре, тільки-ж на початку осени значно подорожчали робочі руки, а через те плантатори не поспішались копати. Тимчасом надійшла дощовиця й холоднеча, копання пішло мляво. Дороги взялись багном і страшенно перешкоджали підвозити буряки до цукроварень. В Липовецькім повіті люди, наприклад, потопали в грязюці. Далі підморозило й дороги зробились так що й непроїзні. Цукрове виробництво затяглось, бо довелось кілька разів спиняти цукроварні та знов розпочинати працю. Мерзлі буряки по кагатах почали гнити — виходи цукру знизились». В аналогічнім становищі перебувало й гуральництво.

Цікаво зазначити, як це відбилось на становищі робітників. Як загальне правило, коли цукроварні не працювали чи то через невчасне постачання буряків, чи через пияцтво хурманів, чи через будь-які инакші причини, робітникам грошей не виплачувано. Вони вдавалися до фабричних інспекторів із скаргами. З звідомлень видко, що інспектори платонічно спочували їм, тільки-ж примусити цукроварні заплатити їм за прогаяний час не насмілювались. Отака поведінка інспекції, як це знати з усього, примусила робітників одкаснутись од своїх законних порадників і оборонців. Це визнає в своєму звідомленні і старший інспектор. Він каже: «характер взаємовідносин поміж роботодавцями і робітниками і далі змінюється на гірше. Знов-же й на фабричну інспекцію де-далі покладаються менше, кількість звертань до інспекції зменшується. У цьому одбивається той факт, що посередницька діяльність інспекції одслужила свій час. Натомість повстає прагнення зорганізувати взаємодопомогу й самодіяльність робітників, що намагаються поліпшити своє становище». Як бачимо, інспекція, хоч і виявляла такі ліберальні погляди, тільки-ж це не спонукало її і собі якось допомогти робітникам.

Всесвітня війна дуже вдарила промисловість, штучно роздувши виробництва потрібні на оборону й притиснувши своїм тягарем усі инші. На жаль, загальні розміри промислової праці на оборону не можна характеризувати сумами виробництва та зіставляючи їх з такими сумами за передвоєнних часів. «Надзвичайно змінився не тільки грошовий маштаб вартостей, бо карбованець знецінивсь, але й самий характер праці — од виробництва почасти одиничних, почасти досить різноманітних товарів, промисловість мусіла перейти до масового виробництва, нехай і нових, але однорідних предметів. Знов-же й вагу, також не можна взяти за основу для тих галузів промисловости, де вироблювано вже инакші продукти. Засоби виробництва й кількість підприємств теж не можуть бути за мірило продукційности, бо

раз-у-раз робітники працювали двома й трьома змінами. Отже найпевніший критерій, це залишається зміна кількости робітників; підвищення продукційности в наслідок зміни характеру виробництва повинно почасти врівноважитися тим, що вона знизилася, бо й робітники і підприємства були непідготовані [1]).

Цілком поділяючи такий погляд, ми й спитувалися були зробити висновок про загальне становище промисловости підчас війни, ґрунтуючися на тому, як змінилася кількість робітників.

Переходячи до сучасного становища нашої промисловости, вважаємо за потрібне навести думку проф. А. Чаянова, що характеризує виключну вагу радянської промисловости. «Ідея початкового соціялістичного нагромадження сливе цілком зводить на нівець процеси капіталонагромадження по селянських господарствах і містить усеньку суму народньо-господарського нагромадження в межах державно-промислового апарату» [2]).

Подамо тепер скількись загальних характеристик, що розглядають становище сучасної нам промисловости — їх дали видатні діячі радянського господарства.

Г. М. Крижановський, голова Держплану СРСР каже: «наша економіка перебуває на такому зломі, що з нього межа між злиднями й початком нагромадження. Далі нас учитимуть не злидні, а міркування будівничого порядку» [3]).

Більше-менше те саме каже й т. Сараб'янов: «1923 рік ніби межує між першою бурхливою добою «неп'у» й дальшою, довгою «мирною» його добою, що в ній, одколи переведено грошову реформу, останній з «генеральних» заходів, усе залежатиме від упертого, вмілого, обережного будівництва державного апарату, переведення всіма способами з'єднання з селом, що-найсуворішої ощадности в усьому й за допомогою цієї ощадности підтримки промисловости й електротехнічних заходів» [4]).

Якою мірою здійснено ці здогади 1923/24 року, це видно з невеличкої статті т. С. Молчанова: «у першому та другому кварталах минулого господарського року більшість галузів де-в-чому ще збільшувала собівартість виробництва. Зовсім инакшу картину являють собою дані про третій квартал. Одтоді вперше за ввесь час, як існує радянська промисловість, як загальне правило, зменшується собівартість. Явище це можна звязати з низкою чинників, що почали діяти в цьому кварталі. Вони такі: переведення грошової реформи, низка заходів, щоб урегулювати ринок сировини, енергійні заходи, щоб підвищити продуктивність праці, вплив того, що ціни на паливо й матеріяли знизились, розгортання промисловости й збільшення навантаження».

Нехай як цікаво простежити, як змінювалися основні покажчики становища промисловости протягом минулого року, ми, не маючи відповідних

---

[1]) Послевоенные перспективы русской промышленности, стор. 38.

[2]) Экономическая Жизнь № 356 от 10/XII.

[3]) Экономическая Жизнь № 16 от 20/I.

[4]) Сарабьянов. Экономика и экономическая политика СССР, стор. 369.

даних, ми можемо говорити тільки про загальну величину їхню супроти даних 1912 року. Що-ж до загальної суми передвоєнної продукції, то далі буде подано підрахунки, пороблені по всіх галузях промисловости. Досі найповніші дані про передвоєнну продукцію можна було знайти в матеріялах ЦСУ України, що воно вирахувало огульну продукцію Київщини розміром 158.187,3 тисяч передвоєнних карбованців (окрім акцизу), використавши для цього три джерела:

I. Статистику виробництв, обкладуваних акцизом.

II. Статистичні звідомлення Ради З'їздів гірничих промисловців півдня Росії.

III. Обслідування Міністерства Торгу й Промисловости рр. 1910—1912.

На 1913 рік загальна сума акцизу, стягнутого з промисловости Київщини, дорівнює 111.812 тисячам карбованців [1]).

Дані, що ми їх маємо, дозволяють визначити місце, яке займає фабрично-заводська промисловість поміж иншими галузями народнього господарства.

В. Г. Громан у своїй брошурі «Хозяйственное положение СССР» що-до всієї Росії каже: «1912 року промисловість складала 42% усієї продукції, а сільське господарство 58%» [2]). Як вираховує В. К. Руденський, передвоєнна продукція сільського господарства Київщини дорівнює 252.510 тис. передвоєнним карбованцям; подані далі обрахунки продукції фабрично-заводської промисловости складають 223.991 тис. передвоєнних карбованців разом з акцизом. Отже, Київщина року 1912 відокремлювалась із загальної пропорції, бо збільшувала відсоток у промисловості до 47% і відповідно зменшувала сільське господарство до 53%.

За наших часів картина надто змінилась. Як вираховує В. К. Руденський [3]), гуртова продукція сільського господарства Київщини 1923/24 року складала 217.394 тис. передвоєнних карбованців. Продукція промисловости досягла 98.446,6 тис. передвоєнних карбованців. Отже, на сільське господарство припадало 69% і на промисловість 31%.

Що-ж до того, якою мірою відбудовуються обидві ці галузі, то 1923/24 рік дає для сільського господарства 86% передвоєнного розміру, а для промисловости 44%. Таке загальне становище основних галузів у народньому господарстві. Як бачимо, промисловості ще доведеться напружуватись, щоб наздогнати в свойому розвиткові сільське господарство.

Окрім поданих цифр, сьогочасне становище промисловости можна схарактеризувати, порівнюючи до 1912 року цілою низкою даних. Отож, приміром, коли порівняти не всю промисловість у цілому, а самі-но ідентичні підприємства, с.-то ті, котрі працювали й 1912 й 1923/24 рр., то огульна продукція для 1912 року становитиме 89.995 тисяч передвоєнних карбованців, а для 1923/24 року — 80.111 тис. карбованців. Отже, продукція

---

[1]) Финансы Украины. Изд. ЦСУ. [2]) Стор. 15.

[3]) Местное хозяйство. Опыт исчисления сельско-хозяйственного баланса Киевщины за 1923/24 г., стор. 77.

Таблиця Ч. 31.

Річна продукція всієї промисловости
(за класифікацією ЦСУ).

Підгрупи за класиф. ЦСУ		НАЗВИ ПІДГРУП	1912 На суму	1912 У %% до підсумку	1923/24 На суму	1923/24 У %% до підсумку
VII	А	Вир. каолінове	309.008	0,13	250.265	0,26
«	В	« керамічне	2.153.452	0,96	62.094	0,06
«	Д	« гутницьке	372.312	0,17	274.751	0,28
«	Е	« цементове	176.905	0,08	14.232	0,01
VIII	А	« асфальтове . . .	118.000	0,07	—	—
«	В	« нафтоперегінне . .	—	—	54.140	0,06
IX	Б	« металообробне . .	1.577.894	0,62	564.670	0,58
«	В	« кабелеве	167.440	0,08	164.002	0,17
X	Б	« судноремонтове .	498.012	0,22	207.181	0,21
«	В	« електр. устаткув. .	—	—	40.381	0,04
«	Г	« с.-господ. машин .	1.670.926	0,75	880.348	0,90
«	Д	« загальн. маш.-будів.	4.628.447	2,07	1.141.628	1,16
XI	Б	« тартацьке та фан.	2.712.732	1,21	1.642.247	1,67
«	В	« деревообробне . .	288.055	0,13	173.672	0,18
XII	А	« хімічне основне .	—	—	—	—
«	Б	« гумове	—	—	25.000	0,03
«	В	« сірникове	255.294	0,12	209.040	0,21
«	Г	« хімічно-фармац. .	485.909	0,22	380.748	0,39
«	Е	« лаково-фарбове . .	246.595	0,12	71.492	0,07
«	Ж	« милярське	—	—	229.992	0,23
«	З	« инші хімічні . . .	332.188	0,15	439.157	0,45
XIII	А	« борошняне	23.440.327	10,46	17.038.854	17,38
«	Б	« цукро-бур. та рафін.	134.843.429	60,20	46.164.991	47,08

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912		1923/24	
		На суму	У %% до підсумку	На суму	У %% до підсумку
XIII В	Вир. крохмалеве . . .	41.994	0,02	19.436	0,02
« Г	« гуральн. та дріждж.	27.116.504	12,10	3.199.750	3,26
VIII Г	« торфове	—	—	99.917	0,10
XIII Д	« броварське . . .	2.369.539	1,06	367.759	0,37
« Е	« олійне	784.000	0,35	83.013	0,08
« З, И	« тютюново-махороч.	6.252.484	2,79	4.596.924	4,69
« К	« цукеркове	779.056	0,35	217.329	0,22
« Л	« инші харчові . .	1.008.116	0,45	6.346.803	6,47
XIV	« свічкарне та кишк.	731.564	0,32	93.773	0,10
XV А	« шкуряне	3.335.432	1,49	6.082.406	6,20
XVI	« бавовняне	15.000	0,01	21.855	0,02
XVII	« сукняне	181.215	0,09	143.928	0,15
XXII А	« швацьке	170.912	0,08	552.747	0,56
« Б	« трикотажне . . .	—	—	19.510	0,02
« В	« взуттьове	118.305	0,07	1.081.173	1,11
« Г	« инші що-до одежі	159.031	0,08	—	—
XXIII В	« паперу	712.029	0,32	121.800	0,12
« Г	« гільзове	588.876	0,26	10.744	0,01
« Д	« инші паперові . .	71.800	0,03	—	—
XXIV Б	« друкар. та літогр. .	1.649.538	0,73	1.724.946	1,75
XXV	« мистец. та точне .	567.008	0,25	88.383	0,09
XXVI А	« електро-енергії .	2.068.957	0,92	2.664.351	2,71
« Б	« світляного газу .	113.661	0,06	—	—
« В	« водопостачальне .	890.624	0,40	489.070	0,50
	По всіх підгрупах .	223.990.620	100	98.446.644	100

великих підприємств, що їх переважно обібрала політика концентрації виробництв, виявляє зовсім инше відношення до передвоєнного рівня, дорівнюючи 89% його.

Визначаючи продукцію по окремих виробництвах, нагадуємо, що дані для кожного запозичено з таблиць чч. 31—37, а порівняння огульної продукції 1912 року Росії й України запозичено з Щорічника ЦСУ СРСР, а року 1923/24 із збірок державної поточної промислової статистики.

Добування й оброблення білої глини або каоліну на виробництво порцеляни, дарма що воно не надто помітне в загальних підсумках промисловости Київщини, все-ж зажило собі деякої слави. Перед війною наш каолін ішов на найкращі в Росії Кузнецовські заводи, а року 1923 чужоземні підприємці, знаючи наперед, що матимуть з того велику користь, клопочуться здобути розробки в концесію. Маючи великі запаси чудового каоліну, наша передвоєнна промисловість довозила його з-за кордону [1]). За наших часів, коли розробки передано ВРНГ, а експлоатують їх Усесоюзний Синдикат Силікатової Промисловости та Всеукраїнський Геологічний Комітет, можна сподіватись, що виробництво буде піднесено на належну височінь, і нам уже не доведеться довозити каолін з-за кордону.

Огульна продукція, що року 1912 становила 309.008 карбованців, року 1923/24 дорівнювала 250.265 карбованцям, себ-то становила 81% передвоєнної. Коли мати на увазі, що це виробництво, порівнюючи нескладне, таке становище не можна вважати за завдовільне. Почасти пояснюється це й тим, що перед війною Глуховецький каоліновий завод не тільки видобував каолін, але й широкою мірою продукував залізо-бетонові вироби (цементові труби, східці, стовпи, щогли «Саксонія», підвіконня, одливи і різні постаті). Тепер-же це виробництво в попередньому розмірі не відновлено й знов-же на тім самім заводі вже більш не виробляють речей з граніту, пісківця та мармуру. У загальних підсумках промисловости Київщини каолінове виробництво давало року 1912 0,13%, а року 1923/24 — 0,26%. Що-до підсумків у державній промисловості, то 1923/24 року воно становить 0,30%.

Виробництво керамічне, що його фабрично-заводську частину на Київщині становлять цегельні, перед війною, завдяки своїм місцевим умовам, було дуже розвинене. Цьому сприяли: виключне зростання житлового будівництва в Київі на початку минулого десятиріччя, зручний та дешевий транспорт цегли й потрібного, щоб його виготувати, палива Дніпром, силу глини на правім Дніпровім березі, знов-же й те, що була дешева робоча сила. Розподіл цегелень по губерні виявляє цікаву картину: розтягнувшись смугою вздовж Дніпра, заводи розташувалися гніздами, що з них найбільше поблизу Київа виробляло цегли на 1.842.535 карбованців або 85%; друге, менше гніздо, недалечко Черкас. Окрім Київа, великий попит на цеглу виявили й инші міста, от як Гумань, Бердичів, так само й цукрова промисловість.

---

[1]) Сарабьянов. Экономика и экономическая политика СССР, стор. 51.

Цікаво порівняти вагу Київщини, як частини, у виробництві цегли по всьому Союзові. За даними ЦСУ СРСР року 1912, в усенькій Росії вироблено цегли й черепиці на суму 30.691,5 тисяч карбованців; зокрема Україна виробила на 7.788,3 тисяч карбован. або 25,3%; на Київщину-ж припадало 2.153,4 тисячі карб. або 7%.

Тепер галузь ця цілком занепала. Цегельні, що не мали коштовного устаткування, за умов минулих років, кинуто так що й без жаднісінького догляду. Тож дерев'яні частини заводського устаткування геть-чисто порозкрадала людність. Тільки те, що тепер припинилося будування й надзвичайно інтенсивно й планомірно «здобувають» цеглу з зруйнованих будинків Київа, зменшує голод на цеглу, дарма що продукція 1923/24 року — 62 тисячі карбованців — становить тільки 2,8% передвоєнної.

Дак зате-ж по инших містах Союзу, переважно в Москві, де житлова криза відчувається гостріш, і немає запасного фонду зруйнованих будинків, що їх можна було-б розбирати, питання про вироблення цегли, великої набуло ваги. Року 1923/24 керамічна промисловість виробила на суму 38.224,5 тисяч червоних карбованців; Київщина — тільки на 133 тисячі або 3,5%. Ми нічого не казатимем, чи-ж взагалі корисно буде відновити працю на цегельнях, щоб постачати цеглу Москві й Харкову, адже транспортувати малоцінні продукти на велику віддаль немає рації. Тільки-ж ми можемо напевне сказати, що недалекий той час, коли Київ і хліборобська Київщина визнають за необхідне розпочати вогнетривале житлове будівництво.

Тепер-же, коли попит на цеглу з боку кооперативних та приватних підприємств невеликий, незначну кількість дійових цегелень зосереджено в руках держави, й продукція їх дорівнює 0,08% усієї продукції державної промисловости.

Р. 1912 на двох керамічних заводах губерні — кол. Балашової в містечку Городищі й кол. Онджіївського в м. Київі, не тільки виробляли цеглу. На них встатковано було виробництво полив'яних кахлів, мережчатих кахлів на грубки, теракотових карнізів і визерунків за-для хатніх окрас. Тепер цього зовсім не продукують.

Відсоток участи цегельного виробництва у загальних підсумках 1923/24 року дорівнює 0,06%; року 1912 він становив 0,96%. Цей низький відсоток пояснюється не тільки тим, що більшість цегелень не працює, але й тим, що тії цегельні, котрі працюють, мають неповне навантаження. Отож, приміром, по ідентичних виробництвах, що працювали й 1912 і 1923/24 року, продукція 1923/24 року становить 19% передвоєнної кількости.

Гутницьке виробництво Київщини останніми часами підвищило свою вагу не тільки що-до губерських підсумків, але й що-до відсотка своєї участи в продукції по Союзу. Року 1912 продукція гут усієї кол. Росії становила 34.300,7 тисяч передвоєнних карбованців, Україна в цій сумі мала 6.118,8 тисяч або 17,8%, а Київщина 372,3 тисячі або 1,1%. 1923/24 року скляне виробництво Союзу показало огульної продукції на 35.927,1 тисяч червоних карбованців, а Київщина 555,5 тисяч або 1,6%. Що-до участи скляного виробництва в підсумках Київщини, то вона підви-

щилась з 0,17% 1912 року до 0,28% 1923/24 року. Продукція 1923/24 року що-до 1912 становить 73,8%; по ідентичних підприємствах (бо дві гути не працювали) — 194% передвоєнної кількости; звідси можна бачити, що навантаження заводів збільшилося, порівнюючи до передвоєнного часу, і виробництво концентровано.

Скляне виробництво взагалі відзначається величиною своєї продукції останніми роками. Починаючи від року 1921, скляні заводи працювали з більшим навантаженням, ніж перед війною. Це викликав надзвичайний попит на скло, бо наші міста після війни та революції дуже його потрібували; але, окрім того, на підставі багатьох покажчиків, що ми на них спинялись у попередніх розділах, можна гадати, що це виробництво має тенденцію поширюватись нерівномірно, й передвоєнні роки й між ними 1912-ий були періодами застою виробництва. Пояснюється це тим, що виробничий процес нескладний, а ринок потрібував небагато скла й за нормальних умов хутко завдовольнявсь.

Цікаво зазначити зміни в складі продукції. Перед війною гути видували переважно пляшки. 1921, 1922 й 1923 рр. вироблювано переважно аркушове скло. Року 1924, коли Гостомельська гута перейшла до тресту «Порцеляна-Фаянс-Скло», в продукції з'являються різні господарські й аптекарські речі, як, напр., лямпи, лямпове скло, посуд аптекарський, резервуари, то-що.

Взагалі, скляна промисловість тепер перебуває в дуже примітивнім становищі що-до устаткування виробництва, й центр жваво обмірковує питання про її механізацію. Поки-що відсутність механізації дає заробіток великій кількості робітників, і коли мати на увазі, що всі наші гути розташовано на неродючих пісках у північній частині Київської округи, буде зрозуміло, що механізацію виробництва вони відчують надто боляче.

З особливостей скляного виробництва треба відзначити люстрову майстерню Горіна, єдину на всеньку губерню, що існувала р. 1912 в Бердичеві.

Між окремими формами експлоатації скляне виробництво розподілено так: державні гути виробили 52,6% загальної суми, кооперативні 3,1% й приватні 44,3%.

У підсумках кожної форми експлоатації скляна промисловість бере участь різними величинами: в промисловості державній вона складає 0,18%, в кооперативній 0,12%, у приватній 1,37% загальної продукції.

Цементове виробництво на Київщині 1912 року зосереджено на заводі «Фор» у Київі. Дарма що постачати цьому заводові сировину й незручно, все-ж гуртова продукція його досягла 176,9 тисяч передвоєнних карбованців, а це становило 0,7% всеросійської продукції (всенька кол. Росія виробляла цементу на 25.642,2 тисяч карбованців, а на Україну припадало 2.257,7 тис. карбованців або 8,8%).

Вплив будівельного ажіотажу, що покликав до життя це виробництво на великій віддалі од бази сировини, тепер не повториться, отже ледві чи можна сподіватися, що цементове виробництво у нас відродиться. Тепер завод «Фор» виробляє гіпосульфіт та бісульфіт, та й то не побагату, не

цілком використовуючи устаткування, а це відбивається на всіх величинах, коли порівнювати продукцію 1923/24 року до р. 1912. Теперішня продукція цього заводу дорівнює 8,1% передвоєнної. Володіє «Фором» держава, й у загальній сумі продукції губерні його продукція дуже мізерна: 0,01% усієї, року 1912 відсоток дорівнював 0,08%. Року 1923/24 в державній промисловості на пай цього заводу припадає 0,02%.

Асфальтове виробництво, як і цементове, репрезентує один однісінький завод у Київі, кол. Суського. Його недоцільно розташовано далеко від кам'яно-вугільної округи, що з нею воно звязане, бо споживає кам'яно-вугільну смолу. Тут знов вплинули були місцеві умови, що збільшили попит на асфальт для потреб Київа, як великого осередку. Року 1912 асфальту в Росії вироблено на 2085,4 тисячі карбованців, отже, Київська продукція на суму 118 тис. становить 5,6% загальної й 0,07% усієї продукції Київщини. Року 1923/24 асфальтовий завод не працює й ледві чи вироблятиме коли асфальт.

Нафтоперегінне виробництво на техно-хімічному Київському заводі «Океан», повстало на Київщині за років революції й мало продукувати тавот, моторову, циліндрову та автомобільну олію. Одколи відновлено нормальні продукційні умови, немає жадної рації переганяти нафту віддалік од осередків, де її видобувають, й року 1923/24 його зліквідовано. Цього року «Океан» виробив на суму 54.140 карб., що становить 0,06% губерської продукції.

Торфове виробництво також повстало за часів революції, але його перспективи на Київщині зовсім инші. Передвоєнного часу, коли в кол. Рос. держ. паливні ресурси були багатші, на торф звичайно не звертали уваги й величезні поклади його не використовувано. Те самісіньке було й на Київщині.

З доповіди проф. Терпіґорєва в Держплані СРСР видно, що здобування торфу в Союзі підвищилось з 89 мільйонів пудів 1912 року до 180 мільйонів року 1924 [1]). Тільки-ж, хоч здобич і зростала, II-ий теплотехнічний з'їзд констатував, що підприємства кидають торф і переходять на инші палива, надто-бо він дорогий [2]). Відповідно до цього тепер роблять досліди, щоб знизити собівартість торфу. З тієї самої доповіди проф. Терпіґорєва видко, що тепер пересічна собівартість торфу франко-штабль болото досягає 13,4 червоних копійки. Як один із засобів знизити собівартість проф. Терпіґорєв пропонує збільшити кількість робочих днів на виробництві. Коли збільшити кількість днів од 50 до 61, собівартість можна знизити до 11,2 черв. коп., отже торф зможе конкурувати з иншими видами палива.

Року 1923/24 в усенькому Радсоюзі видобуто торфу на суму 21.125,5 тис. червоних карбованців, а на Київщині 192,4 тис., це становить 0,9%. Як бачимо, відсоток участи Київщини надто незначний. Більшість торфорозробок належить Цукротрестові, і він, щоб керувати паливними опера-

---

[1]) Экон. Жизнь од 20/XII № 365. [2]) Там-таки, од 17/I № 14.

ціями, мав спеціяльний орган Цукпал, громіздкий та дорогий. Яку увагу звертав Цукпал на торфове паливо, це видно з того, скільки він його наготовив для потреб цукрового виробництва року 1923/24. З 42.181 тис. пудів палива в деревному еквіваленті торфу було наготовано 725 тис. або 1,7% [1]). Нарада адміністраторів ухвалила Цукпал зліквідувати, що й відбулося у серпні 1924 року.

Торф величиною своєї продукції становить 0,1% усієї продукції губерні і 0,12% продукції державної промисловости.

Звертаючись до окремих галузів у металообробній промисловості, треба дещо сказати про її виключну вагу в долі народнього господарства в цілому.

Відомо, що металообробна промисловість виготовлює знаряддя виробництва: машини, приладдя та апарати для всіх виробництв, предмети транспорту, знов-же не хто як вона ремонтує їх. Тим-то, як в економічній літературі на підставі одчієї чи двох кривих топлення чавуну чи криці роблять висновок про загальне становище господарства в будь-якій країні, ми можемо встановити, звертаючись до окремих підгруп у металевій промисловості, становище окремих частин усього промислового фронту.

Яке було заводське встаткування у нас перед війною? Проф. Гріневецький каже: «устаткування транспорту було в нас переважно отчизняне, але устаткування промисловости було переважно чужоземне» [2]).

Норми митного тарифу, що вони звичайно не аби-як упливають на довіз металевих виробів, було збудовано надто недоцільно. Отож, приміром: мито на водотрубні парові казани, трубчасті конденсатори, плуги й різні хліборобські машини було нижче, ніж на потрібні за-для них півфабрикати чи сировину. Виходить, що охорона виробів по суті була негативна, тільки обтяжуючи їх вартість більшою проти чужоземної дорожнечею матеріялів і напівфабрикатів [3]).

Крім того, металообробній промисловості погано постачали сировину й паливо. Року 1912 не стало чавуна, а року 1913 повстала серйозна паливна криза [4]).

Через отакі умови російське машинобудівництво не мало змоги успішно розвиватись.

Як відбилася війна на металевій промисловості? «Виробництво машин та двигунів», каже проф. Гріневецький, «підчас війни являло собою надто перісту картину. Надзвичайно зросло виробництво варстатів за-для оброблення металів. Виробництво це, що являло собою найкволіше й найвідсталіше місце в російському машинобудівництві, зросло не тільки кількісно, ба й якісно. Деякі заводи виробляли варстати надзвичайно тонкі або складні й давали фабрикат кращий як більшість скандинавських та инших імпортерів» [5]). У цілому — виробництво військових набоїв, розривників, струментів і зброї було за чудову школу для нашого машинобудівництва

---

[1]) Материалы хозяйственного совещания КОС'а 3/II 24-го года, стор. 64.

[2]) Послевоенные перспективы русской промышленности, стор. 33. [3]) Там-же, стор. 21. [4]) Там-же, стор. 48. [5]) Там-же, стор. 42.

Таблиця Ч. 32.

Річна продукція всієї промисловости
(за класифікацією ЦСУ).

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24 На суму	1923/24 У %% до 1912 р.
VII А	Вир. каолінове	309.008	250.265	81,0
« В	« керамічне	2.153.452	62.094	2,8
« Д	« гутницьке	372.312	274.751	73,8
« Е	« цементове	176.905	14.232	8,1
VIII А	« асфальтове	118.000	—	—
« В	« нафтоперегінне . . .	—	54.140	—
« Г	« торфове	—	99.917	—
IX Б	« металообробне . . .	1.577.894	564.670	35,8
« В	« кабелеве	167.440	164.002	97,9
X Б	« судноремонтове . . .	498.012	207.181	41,6
« В	« електр. устаткування .	—	40.381	—
« Г	« сільсько-госп. машин .	1.670.926	880.348	52,7
« Д	« загального маш.-будівн.	4.628.447	1.141.628	24,7
XI Б	« тартацьке та фанерне .	2.712.732	1.642.247	60,5
« В	« деревообробне . . .	288.055	173.672	60,3
XII А	« хімічне основне . . .	—	—	—
« Б	« гумове	—	25.000	—
« В	« сірникове	255.294	209.040	81,9
« Г	« хімічно-фармац. . . .	485.909	380.748	78,4
« Е	« лаково-фарбове . . .	246.595	71.492	29,1
« Ж	« милярське	—	229.992	—
« З	« инші хімічні	332.188	439.157	132,2
XIII А	« борошняне	23.440.327	17.038.854	72,7

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			На суму	У %% до 1912 р.
XIII Б	Вир. цукро-бур. та рафін. .	134.843.429	46.164.991	34,2
« В	« крохмалеве	41.994	19.436	46,3
« Г	« гуральн. та дріжджеве .	27.116.504	3.199.750	11,8
« Д	« броварське	2.369.539	367.759	15,5
« Е	« олійне	784.000	83.013	10,6
« З,И	« тютюново-махорочне .	6.252.484	4.596.924	73,5
« К	« цукеркове	779.056	217.329	27,9
« Л	« инші харчові . . .	1.008.116	6.346.803	629,5
XIV	« свічкарне та кишкове .	731.564	93.773	12,8
XV А	« шкуряне	3.335.432	6.082.406	182,3
XVI	« бавовняне	15.000	21.855	145,7
XVII	« сукняне	181.215	143.928	79,4
XXII А	« швацьке	170.912	552.747	323,4
« Б	« трикотажне	—	19.510	—
« В	« взуттьове	118.305	1.081.173	913,9
« Г	« иншої одежі . . .	159.031	—	—
XXIII В	« паперове	712.029	121.800	17,1
« Г	« гільзове	588.876	10.744	1,8
« Д	« инші паперові . . .	71.800	—	—
XXIV Б	« друкарське та літогр. .	1.649.538	1.724.946	104,5
XXV	« мистецьке й точне . .	567.008	88.383	15,6
XXVI А	« електро-енергії . . .	2.068.957	2.664.351	128,8
« Б	« світляного газу . . .	113.661	—	—
« В	« водопостачальне . .	890.624	489.070	54,9
	По всіх підгрупах .	223.990.620	98.446.644	44,0

в розумінні призвичаєння до технічно планомірно організованої, масової точної праці згідно з наперед даними стандартами. Економічно-ж ця справа впливала, проте, зовсім не так сприятливо; руйнувались устатковані виробництва, псувалися часом надзвичайно коштовні варстати [1]). Отож, приміром, сільсько-господарське машинобудівництво цілком зруйнували, вилучивши з нього силу робочих рук, примусивши деякі заводи працювати на оборону, а також припинивши або надзвичайно затримавши постачання металу та палива [2]).

Отже, металообробна промисловість почасти витратила або втратила свої давні галузі виробництва, дак зате-ж натомість поширила нові й саме такі, що технічною організацією й процесами праці сучасніші. Що-до вміння організувати справу, поставити нові виробництва й хутко досягти результату, наша відстала металообробна промисловість протягом війни, зробила велетенський ступінь наперед [3]).

Нехай який важливий зазначений у пр. Гріневецького досвід, що його підчас війни набула наша металообробна промисловість, тільки-ж, на жаль, він не скрізь зберігсь до нашого часу. Оскільки в нас хід продукції здебільшого залежав не од певних систем, а од окремих технічних керівників, що вони відтоді декілька разів мінялися, то навряд чи можна покладати особливі надії на те, що ці досягнення можна використати за наших часів. Навпаки, негативні наслідки інтенсивної праці підчас війни відбились з надзвичайною силою на зношуванні й псуванні варстатів та машин і висунули тепер перед керівничими органами промисловости проблему відбудувати основний капітал промисловости.

Президія ВРНГ ухвалила вважати поновлення основного капіталу за головну в промисловості проблему [4]). Відновлення це розуміють наші керівничі органи подвійно: реставрувати та відремонтувати старе встаткування й здобувати нове.

«За наших злиднів і за того темпу розвитку, що ми його останніми роками постерегаємо, в нас не повинно бути застарілих фабрик» каже т. О. Федотов у питанні про ремонт застарілих заводів [5]).

«Ми перебуваємо наприкінці доби так званого процесу відновлення, що він дуже полегшувався тим, що використовувано старий основний капітал. За рік низка галузів промисловости не матиме вже невикористаної місткости. Отже, заздалегідь треба поміркувати, яким темпом і якими засобами промисловість відтворюватиме й збільшуватиме свій основний капітал» каже т. І. Смілга [6]).

Як бачимо з усього поданого, металопромисловості справді судилося вирішити долю всенької нашої промисловости.

Розгляньмо тепер окремі її галузі по групах й виявімо їхні позитивні й негативні сторони.

---

[1]) Послевоенные перспективы русской промышленности, стор. 43. [2]) Там-таки, стор. 42. [3]) Там-таки, стор. 44. [4]) Экономическая Жизнь № 13, од 16/I. [5]) Там-таки, № 7, од 9/I. [6]) Там-таки, № 362 од 17/XII.

Підгрупа IX-Б — металообробна, року 1912 виробляла чавуннета мідяне лиття, мостові ферми, цвяхи, дріт, металеве полотно та сита, скоб'яний товар, відра, посуд, вогнетривалі каси, англійські ліжка й переводила різноманітні ремонти. Тепер, коли не рахувати виробництва англійських ліжок та вогнетривалих кас, вона виробляє те саме. Року 1912 по всій кол. Рос. державі, продукція цієї підгрупи становила 88.376 тис. передвоєнних карбованців, Україна виробляла на 24.193 тис. або 27,4% й Київщина на 1.578 тис. або 2,0%. Отже, Київщина стояла в цьому виробництві на скромному місці; пояснюється це переважно тим, що вона далека од залізорудних районів. Попри все те, коли взяти на увагу різноманітність асортименту продукції, галузь ця відповідала всім вимогам місцевого ринку. Року 1923/24 становище було таке: увесь Союз виробив на 147.608,6 тисяч червоних карбов., а Київщина на 1.000,4 тис. або 0,7%. Річна продукція на 565 тис. передвоєнних карбованців дорівнювала 35,8% передвоєнної кількости; відсоток цей не випадковий, у цьому переконує нас і продукція ідентичних підприємств, що становить 48% передвоєнної. Зменшилася вага цієї продукції й у загальних підсумках промисловости губерні.

Що металевого голоду ми ще не позбулись і надзвичайно потрібуємо (найбільше село) металевих товарів, за те говорити не доводиться, тільки-ж, як видно, ціни на металеві вироби і досі лишаються неприступні для звичайного споживача.

Територіяльний розподіл заводів, що оброблюють метали, дає надто цікаву картину.

У Київі сконцентровано заводи, що року 1912 виробляли на 1.340 тис. карб. або 84,9%, а 1923/24 року на 331 тис. або 58,6%.

Дальше, своєю вагою, місце відбирає Черкаська округа. Вона протягом 1912 року дала 191 тисячу продукції або 12,1%, а 1923/24 року — 114 тис. або 38,9%.

Після Черкаської йде Шевченківська, що року 1912 дала 78 тисяч продукції, а 1923/24 — 22 тисячі.

Отже, можна фіксувати, що коли не рахувати ваги Київа, як визначного споживача металевих виробів, розвиток металообробної промисловости залежить од того, які далекі округи до Катеринославських гамарень і од сполучення з ними дешевим водяним шляхом.

Участь, що її беруть у металообробній промисловості різні форми експлоатації, змальовується на 1923/24 рік так: державні заводи виробили 76,9% всієї продукції підгрупи, кооперативні — 3,7% і приватні — 19,4%.

Вага металообробної промисловости в підсумках кожної форми експлоатації визначається так: у державній — 0,53%, у кооперативній — 0,29%, у приватній — 1,24%.

Кабелеве виробництво репрезентує на Київщині один завод у самім Київі, що належить ГОМХ-ові. Увагу, що її радянський уряд віддає електротехнічній промисловості, поширено й на цей завод; у звязку з цим продукція його року 1923/24 перебуває мало не на передвоєнному рівні — 164 тисячі карбованців або 97,9% од продукції 1912 року, що дорівнює 167 тисячам.

Перед війною завод не відогравав великої в промисловості губерні ваги — 0,08%, тепер-же його продукція становить 0,17% загальної й 0,20% державної.

Судноремонтове виробництво також репрезентувало одне підприємство в Київі. Дані 1923/24 року про судноремонтові майстерні не зовсім повні, бо загальну суму вартости праці довелось вирахувати, переводячи на передвоєнні карбованці, за індексом металевої промисловости, що він по суті не відповідав багатьом ремонтним працям, напр., фарбярним. Продукція 1912 року дорівнювала була 498 тисячам карбованців, на 1923/24 рік припало 207,2 тисячі або 41,6%. Треба відзначити, що діяльність майстерень не можна вважати за достатню, — надто бо вже зносилися пароплави водяного транспорту, а суднобудівництво на Дніпрі цілком припинилось.

Виробництво електричних машин, що його в нас не було року 1912, року 1923/24 встатковано на електро-технічнім заводі, Гомх'у й у майстерні Електротресту центрального району. Обидва підприємства містяться в Київі; працювали вони, виключно відремонтовуючи різне електричне устаткування. Київський електро-механічний завод лагодив телеграфні й телефонові апарати, попсовані й зношені за часів війн, імперіялістичної та громадянської. Полагодивши чисто-всі апарати, він залишивсь без замовлень, тож його й закрито серед року. Що-ж до майстерні Електротресту, то вона така невеличка, що спинятись на ній і не випадає. Взагалі електротехнічна промисловість не була розвинена у нас і давніш, і все електричне приладдя ми одержували з Німеччини.

Наше сільсько-господарське машинобудівництво для такої великої хліборобської країни, як СРСР, завсіди було розвинене мало. Отже, приміром, року 1912 у кол. Рос. державі сільсько-господарських машин вироблено на суму 38.860 тисяч карбованців, на Україні на 26.530 тисяч або 68,3% на Київщині на 1.671 тисячу або 4,3%. Тимчасом спожито:

	1913 рік.	1923/24 рік.
З унутрішнього виробництва	45,0 міл. карб.	14,0 міл. карб.
Од довозу	35,0 « «	9,0 « «
	80,0 міл. карб.	23,0 міл. карб.

Отже, ми споживали сільсько-господарських машин навіть за передвоєнних часів мало не вдвоє більше як їх продукувало наше внутрішнє виробництво. Року 1923/24 воно надто занепало, досягши тільки 29% передвоєнного, тимчасом як засівну площу відновлено на 88 відсотків. Беручи на увагу реальне співвідношення зростання двох найголовніших економічних чинників — вартости грошей та хліба, можна сподіватись, що купівельна здатність селянинова підвищуватиметься, а тому в найближчім майбутнім для нашого сільсько-господарського машинобудівництва передбачаються особливо сприятливі перспективи. Року 1923/24 селянин платив за машину 30-ма відсотками дорожче, ніж року 1924/25, виходячи з розцінки житніми одиницями [1]).

[1]) Экономическая Жизнь № 371 од 31/XII.

Продукція сільсько-господарського машинобудівництва Київщини року 1923/24 становила 880 тис. карбованців або 52,7% передвоєнної продукції і 0,89% усієї на губерню; 1912 року воно становило 0,75%. Участь, що її сільсько-господарське машинобудівництво брало в підсумках окремих форм експлоатації, така: державної — 1,06%, приватної — 0,07%. Що приватна промисловість брала розмірно невелику участь, це видно з отаких цифр: державному машинобудівництву належить у загальних підсумках цього виробництва 99,3%, а приватному 0,7%. Склад продукції за обидва досліджувані періоди так що й не змінивсь, коли не рахувати виробництва плугів (існувало року 1912, а 1923/24 його вже не було). Надто важлива особливість наших заводів — спеціялізація виробництв. Так, сьогочасні заводи I й II «Червоний Орач», що належали були давніш акціонерній спілці Фільверт та Дедіна, виробляли виключно сівалки й, вироблюючи їх, досягли великої досконалости.

Підгрупа Х-Д загального й продукційного машинобудівництва повинна нас цікавити найбільш з погляду тих міркувань, що ми їх висловили, допіру заходившися змальовувати металообробну промисловість. Річ у тім, що Київщина мала й зараз має скількись великих машинобудівельних заводів, що вони самостійно виробляли такі цінні й важливі для народнього господарства речі, як парові казани, парові й внутрішнього горіння двигуни, різні машини й апарати цукроварного, гуральницького, млинарського, броварського та олійного виробництв.

До таких заводів належить «Більшовик», найбільший з заводів ГОМХ'у, (колись акціонерного товариства «Гретер та Криванек»). За часів передвоєнних завод цей, переважно, виробляв казани, окрім того, він виробляв машини для цукро-бурякового й рафінадового, гуральницького, тартацького й металообробного виробництв, між ними тартацькі рами й токарські варстати. Підчас війни він виробляв машини й для порохового та хімічного виробництв. Тепер «Більшовик» не виробляє готових машин, а переважно ремонтує старі, знов-же лагодить окремі великі частини заводського устаткування: трансмісії, маховики, шестерні, підшипники, продукуючи на півсуми передвоєнної доби.

Другий великий завод ГОМХ'у «Поступ» — у Бердичеві; перед війною виробляв парові машини й різні частини за-для устаткування цукроварень та гуралень. Розташований поблизу них, він переважно відремонтовував, але виробляв і свої фільтри, випарні й вакуум-апарати. Тепер, маючи обмаль замовлень, завод працює надто мляво й виключно на ремонти, вироблюючи більше-менше 10% передвоєнної продукції.

Аналогічне виробництво, але трохи менших розмірів, устатковано було на заводі кол. Брандта в Фастові, що він тепер на довгий час припинив свою діяльність.

Дуже цінне виробництво водяних турбін, машин і млинових жорен зосереджено було в Київі на заводі давніш Феляуера, тепер ГОМ'у. Але-ж торік завод цей довелось закрити, бо відновити виробництво, через різні обставини, було важко: частину машин підчас війни було евакуовано й не

повернуто, кваліфіковані робітники й фахівці порозпорошувались, знов-же бракувало заводові й грошей.

Останній завод ГОМХ'у, що його тепер експлоатує Мостова Відбудовча Організація НКШ, «Ленінська Кузня», давніш «Південно-Російський» машинобудівельний, міститься в Київі й кількістю робітників найбільший на всеньку губерню. Перед війною завод виробляв парові казани, парові машини, пасажирні вагони IV класи, товарові вагони, платформи, різноманітне залізниче устаткування, приміром, стрілки, хрестовини, семафори, знов-же й залізні конструкції й транспортове приладдя. Року 1923/24 завод працював з непоганим як на наші часи навантаженням, бо його було забезпечено замовленнями на відбудування висадженого в повітря польським військом ланцюгового мосту. Але зважаючи на те, що грубі залізні конструкції, великої ціни не мають, продукція його склала року 1923/24 допіру четверту частину передвоєнної. Тепер-же, як замовлення припинено, завод стоїть перед перспективою скоротити своє виробництво, а це безумовно небажано. Адже-ж такого завода легко можна пристосувати, щоб він виробляв крапти, катеринки, самотягуни, шнеки, елеватори та инше транспортове приладдя. Усе це вироблювано тут перед війною, й їх дуже потрібують наші, замало механізовані, заводи.

Порівнюючи передвоєнну й теперішню продукції загального машинобудівництва, не можна не відзначити тих труднощів, що повстають, коли продукцію переводити на передвоєнні карбованці. Оскільки машинобудівельні заводи вироблюють що-найрізноманітніші речі й працюють над ремонтами, щоб переводити вартість їх на передвоєнні ціни, не можна знайти відповідних коефіцієнтів, крім індексів, тільки-ж індексів тих, через велику індивідуальність продукції, не раз-у-раз дається застосувати. Тому довелось використати дані про продукцію у передвоєнних карбованцях заводів ГОМХ'у, як вирахував його Статвідділ, припускаючи, що останній, маючи двоє дійових заводів загального машинобудівництва й безпосередньо з ними звязаний статистичний апарат, має спромогу точніш переоцінити продукцію ніж Губстатбюро.

Року 1912 у кол. Російській державі загальне машинобудівництво виробило на 143.291,8 тисяч карбованців, на Україні на 22.990,6 тис. або 16,0% і в Київщині 4.628,0 тис. або 3,2%. Року 1923/24 продукція Київщини становила що-до 1912 року 24,7%. Відсоток зміни у величині продукції по ідентичних підприємствах тільки трохи вищий — 36,0%. Це залежить од дешевої продукції заводу «Ленінська Кузня». Також надто знизився відсоток участи цього виробництва по підсумках усієї промисловости Київщини, зменшившись од 2,07% 1912 року до 1,16% р. 1923/24.

Головна його база це Київ, де р. 1912 вироблювано 66,3%, а 1923/24 — 91,5% усієї продукції. Відмінна особливість загального машинобудівництва — це універсалізм його продукції. Почасти цю особливість передбачає навіть сама назва цієї галузи. За наших умов ця ознака була й залишається на майбутнє, як наслідок млявого попиту на ринкові, що примушує заводи

Таблиця Ч. 33.

Річна продукція по ідентичних підприємствах 1912 й 1923/24 рр.

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24 Абсол.	1923/24 У %% до 1912 р.
VII А	Вир. каоліну	309.008	250.265	81
« В	« керамічне	264.083	49.099	19
« Д	« гутницьке	141.506	274.751	194
« Е	« цементове	176.905	14.232	8
VIII А	« асфальтове	—	—	—
IX Б	« металообробне.	760.652	364.612	48
« В	« кабелеве	167.440	164.002	98
X Б	« судно-ремонтове. . . .	498.012	207.181	42
« Г	« сільсько-госп. машин . .	1.555.947	874.410	56
« Д	« заг.-машин. будів. . . .	3.473.361	1.255.137	36
XI Б	« тартацьке й фанерне . .	1.025.380	1.028.566	100
« В	« деревообробне	—	—	—
XII А	« хімічне основне	—	—	—
« Б	« гумове.	—	—	—
« В	« сірникове	76.342	89.128	117
« Г	« хімічно-фармац.	485.909	380.748	79
« Е	« лаково-фарбове	66.000	49.664	75
« Ж	« милярське	—	—	—
« З	« инші хімічні	332.188	439.157	132
XIII А	« борошняно-круп'яне . .	11.985.905	12.516.727	104
« Б	« цукро-бур. та рафін. . .	56.884.035	45.060.552	79

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			Абсол.	У %% до 1912 р.
XIII В	Вироб. крохмалеве	19.194	18.252	95
« Г	« гуральн. та дріжджеве	4.243.318	2.277.978	54
« Д	« броварське	1.860.334	350.003	18
« Е	« олійне	735.000	83.013	11
« З,И	« тютюново-махорочне .	4.496.744	4.596.924	102
« К	« цукеркове	259.018	146.229	56
« Л	« инші харчові	555.317	88.601	16
XIV	« свічкарне	731.564	16.910	2
XV А	« шкуряне	3.150.082	5.114.191	162,4
XVI	« бавовняне	—	—	—
XVII	« сукняне	70.000	69.818	100
XXII А	« шваць ке	—	—	—
« Б	« трикотажне	—	—	—
« В	« взуттьове	—	—	—
« Г	« иншої одежі	—	—	—
XXIII В	« паперове	712.029	121.800	17
« Г	« гільзове	—	—	—
« Д	« инші паперові	—	—	—
XXIV Б	« друк. та літогр. . . .	1.000.426	1.270.868	127
XXV	« мистецьке та точне . .	—	—	—
XXVI А	« електро-енергії . . .	2.068.957	2.455.925	119
« Б	« світляного газу . . .	—	—	—
« В	« водопостачальне . . .	890.624	482.476	54
	По всіх підгрупах . . .	89.995.280	80.111.219	89,0

пристосовуватись що-до найрізноманітніших замовлень, отже уникати масового виробництва.

Перш, ніж перейти до лісової промисловости, з'ясуємо коротенько становище світового лісового ринку й можливі перспективи участи в ньому промисловости нашого Союзу. Справа в тім, що Держплан і инші вищі економічні органи звернули на цю галузь виключну увагу, надавши їй перше місце в експортнім плані 1923/24 року. Що-до своїх надій на майбутнє, то лісова промисловість цілком на це заслуговує.

Тепер по лісах нашого Союзу щорічний лишок приросту проти потреби Союзу досягає мало не 5-тьох мільйонів куб. сажнів; і це по приступних районах, коли-ж узяти ввесь приріст, то він буде вдвоє більший. Самою-но північчю Союз мав-би спромогу завдовольнити 70% світового експорту. Тимчасом цей річний приріст для Союзу значною мірою гине; фавтність лісів у Союзі зростає й досягає за наших часів вже 35—40%. Насправжки, Союз вивозить допіру $^1/_{10}$ цього приросту. 1923/24 року з СРСР вивезено лісоматеріялів більше-менше 115 мільйонів пудів, здобуто 65 мільйонів червоних карбованців. Оброблений ліс складає кількістю 50%, вартістю — 70%. Що-до кон'юнктури на світовому ринкові, то вона складається для Союзу надзвичайно сприятливо. Сполучені Штати Америки вкупі з Канадою вивозили перед війною мало не 26% світової кількости лісоматеріялів. Тепер вони зменшили свій експорт до мінімума. У Швеції тепер одбувається гостра криза виробництва, бо велика собівартість лісоматеріялів не дає змоги конкурувати з радянським лісом на головнішім світовім ринкові — англійськім. Що-до попиту, то тут становище таке: Англія, куди що-року довозиться лісоматеріялів на суму більше-менше 34 мільйони хунтів стерлінгів, може набувати з своїх колоній хіба $^1/_7$ потрібної їй кількости. Мало не такою самою мірою зацікавлені, щоб радянське лісове господарство розвивалося, й инші капіталістичні держави.

Окрім того, що можна вивезти, велика сила лісоматеріялів потрібна й для господарства нашого Союзу, що саме відроджується. Найбільше споживатиме їх будівельна промисловість. Залізниці, що тепер одмовляються од своїх лісозаготовок, повинні зміцнити комерційні звязки з лісотрестами, щоб завдовольнити свої потреби на шпали та инші матеріяли. Чимало матеріялів потрібуватимуть також і будівництво електрифікаційне, відбудування мостів, знов-же й кам'яновугляна промисловість.

Лісові резерви Київщини за війни та революції надто зменшились, особливо на території чотирьох південних округ. Північну частину її безперечно можна експлоатувати інтенсивніш. Що-ж до великих заводів розташованих по берегах Дніпра, то коли повніше постачатиметься з Полісся сплавний ліс, вони теж легко зможуть поширити своє виробництво.

Одна з переваг багатої на ліси Київщини — це те, що вона лежить на межі степової України, отже їй зручно збувати лісоматеріяли безлісовому півдневі.

Трест «Українліс», об'єднуючи найбільші заводи на Київщині, ставить виробництво на зразок масового, а це повинно знизити собівартість лісо-

матеріялів. Перед війною, навпаки, лісозаводи здебільша були невеликі й працювали дуже нерегулярно. За наших часів по заводах виробляють виключно пиляний матеріял й фанеру; на жаль, ще не відновилось виробництво, що існувало перед війною, тахлів та дерев'яної вовни, вивожуваних за кордон. Дуже висока якість українського дубу забезпечує сприятливі перспективи виробництву тахлів.

Року 1912 лісопромисловість у цілій кол. Російській державі виробила на 135.706,7 тис. карбованців, Україна 21.184,3 тис. або 15,6%, а Київщина 2.712,7 тис. або 2,0%. Року 1923/24 продукція її в Союзі становила 111.071,3 тис. червоних карбованців, а на Київщині 3.020,1 тис. карбованців або 2,7%. Рахуючи на передвоєнні карбованці, Київщина року 1923/24 виробила на 1.642,2 тисячі, себ-то 60,5% передвоєнної кількости.

Що-до тартацької промисловости, як однієї з легких індустрій, то можна сказати, що продукцію її безпосередньо звязано з попитом, і коли-б попит 1923/24 року на лісоматеріяли був більший, вона без особливих зусиль збільшила-б свою продукцію. Про сприятливе становище для цієї галузи промовляє й відсоток продукції ідентичних підприємств.

Із загальної суми продукції тартацького виробництва на державну промисловість припадає 85,6%, кооперативну—8,5% і приватну—5,9%. Цікаво, що в підсумках по Союзу приватні фірми також дають 6%, дарма що орендувати тартаки й невигідно, бо їх високо оподатковують. У підсумках промисловости з окремих форм експлоатації тартацька становить: в державній 1,71%, в кооперативній — 1,96%, у приватній — 1,09%.

Продукцію тартаків на території Київщини розподілено так:

		1912 рік	%	1923/24 рік	%
1-ше	місце	Черкаська округа	41,9	Київ	43,6
2	«	Київ	20,3	Черкаська округа	24,2
3	«	Київська округа	18,1	Київська «	11,4
4	«	Малинська «	16,2	Білоцерківська «	8,5
5	«	Білоцерківська «	2,5	Малинська «	6,2

Максимуми дають два осередки, Черкаси й Київ, що оброблюють сплавну сировину; північні округи, що оброблюють місцеву сировину, не мають змоги розвинути виробництво так широко.

Деревообробна промисловість на Київщині за часів передвоєнних не мала широко розвиненого виробництва речей масової продукції, а втім тоді були виробництва, що їх можна відзначити, як цікаві. У Київі, наприклад, було дві фабрики стильних меблів. По округах було виробництво цівочок на нитки (тепер воно зникло), дерев'яної вовни, механічна продукція чоботарських колодок і масове виробництво віконних комплектів на житлове будівництво. Війна вплинула на цю галузь промисловости сприятливо, залишивши у нас виробництво повозок. Вироблення повозок, являючи проміжну галузь поміж метало- й деревообробленням, розвинене було в кол. Росії зовсім мало. Війна висунула величезний в цьому напрямкові

попит. Колосально розвинулися продукційні засоби, почасти тимчасово, почасти спеціяльно пристосовані до справи виробництва повозок.

Але тимчасом дві великі майстерні повозок на Київщині — Семенівська в Бердичеві й «Чеська возівня» в Київі мало використовують для їх безпосереднього призначення. На другу фабрику це вплинуло непогано — торік там було влаштовано цінне виробництво гімнастичного приладдя та пристосувань. За наших часів деревообробна промисловість не має масової продукції й, коли не рахувати шпалопросякнення, по заводах переважає виготовлення різноманітних речей з дерева з дуже повільною механізацією виробництва.

Року 1912 в кол. Рос. державі вироблювано вироби з дерева на суму 27.398,1 тис. передвоєнних карбованців, на Україні 1.548,1 тис. або 5,6% і на Київщині 288 тис. або 1,1%. Року 1923/24 огульна продукція цієї галузи на ввесь Союз становила 22.693,7 тис. червоних карбованців; з цієї суми на Київщину припадало 330,6 тис. або 1,5%. Деревообробне виробництво на губерні збільшило відсоток своєї участи в загальних підсумках промисловости від 0,13% 1912 р. до 0,18% 1923/24 р., але продукція його досягає тільки 60,3% передвоєнної. Усі підприємства, що оброблюють дерево, належать державі й дають 0,21% усієї державної промисловости.

Гумове виробництво, перше за класифікацією серед хімічних, репрезентує єдине підприємство у Київі, що належить приватній особі. Виникло воно останніми роками й виробляє тонкі вироби з гуми; а як гумові вироби з-за кордону довший час не довозять, то це сприяло його розвиткові, але по-при все те, своїми розмірами, воно не скрізь протягом усіх місяців 1923/24 року відповідало вимогам цензу. В загальних підсумках воно стоїть на однім з останніх місць — 0,3%, становлячи 0,28% приватної промисловости.

Продукція сірникового виробництва в умовах Київщини відчувала занадто гострі коливання. Дані статистики виробництв, обкладуваних акцизом, розгортають перед нами таку картину:

Роки	Вироблено мільйонів коробок					
	Росія		Україна		Київщина	
		%		%		%
1911	305.993	100	67.052	21,9	6.159	2,0
1912	311.059	100	54.390	17,5	2.254	0,7
1913	311.814	100	60.666	19,4	1.551	0,5
1914	337.830	100	63.717	19,3	4.777	1,4

Отже, після року 1911 з виключно великою продукцією ми 1912 року постерегаємо, що вона різко знижується. Потім, за часів війни й революції, виробництво знов розгорнулося.

Року 1923/24 у Союзі вироблено сірників на суму 14.102,1 тис. червоних карбованців, а на Київщині на 330,6 тис. карб. або 2,3%. Сірникове виробництво, що виробило 1912 року на 255,3 тис. карб. передвоєнних, року 1923/24 виявило продукцію на 209 тис. передвоєнних карб. або 81,9%. Відсоток участи по загальних підсумках підвищивсь од 0,12% до 0,21% 1923/24 року. Нехай яку гостру кризу переживає сірникова промисловість за наших часів, року 1912 постережувано, як це з усього знати, ще більший стиск, бо відсоток продукції по ідентичних підприємствах становить 1923/24 року 117%.

Сірниковою промисловістю володіють держава та кооперація; державні фабрики протягом звідомного року виробили 55,9% усієї продукції, а кооперативні 44,1%. Участь сірникового виробництва в державній промисловості становить 0,14%, в кооперативній — 1,29%.

Хімічно-фармацевтичне виробництво базується на Київщині на заводі імени Свердлова, давніш «Юротату», у Київі, що тепер належить ГОМХ-ові. Завод виробляв і тепер виробляє переважно галенові препарати, парфюмерію й різноманітне мило. Року 1912 продукція його відрізнялась од теперішньої тим, що тоді було більше вироблено пахощів та одеколону.

Треба сказати, що як раніш, перед війною, так і тепер, імпорт хімічно-фармацевтичних товарів і наша залежність що-до цього від инших країн були надто великі. Року 1912 в кол. Рос. державі хімічно-фармацевтична й милярська промисловість виробили на 54.940,9 тис. передвоєнних карб., на Україні на 2683,8 тис. або 7% і на Київщині на 485,9 тис. або 0,9%. Року 1923/24 в цій галузі Союз виробив на 20.870,7 тис. червоних карбованців, а Київщина на 469,9 тис. або 2,7%. Вага Київщини в цьому виробництві підвищилась, дарма що загальна сума продукції знизилась до 78,4% передвоєнної. Збільшилася й вага хімічно-фармацевтичного виробництва по загальних підсумках промисловости Київщини з 0,22% 1912 року до 0,39% 1923/24 року. Загальна сума продукції розподіляється поміж двома заводами, так що на державну форму експлоатації припадає 74,9%; на кооперативну—25,1%; у першій це виробництво становить 0,35%, в другій—1,34%.

Лаково-фарбове виробництво перед війною займало досить показне місце на Україні й зосібка на Київщині. Року 1912 на всеньку кол. Рос. державу продукція в цій галузі промисловости досягала 17.281,3 тис. передвоєнних карбованців, на Україні — 960,0 тис. або 5,6% і на Київщині — 246,5 тис. або 1,4%. На рік 1923/24, на жаль, ми не маємо даних про ввесь Союз, що-ж до Київщини, то треба зазначити, що тут продукція зменшилася аж до 29% попередньої кількости. Відсоток продукції по ідентичних виробництвах також свідчить, що вона знизилася на рік 1923/24 до 75% передвоєнного рівня.

Пояснюється це тим, що перед війною в Київі було три великих фарбових заводи, вони належали німецьким підданцям; одколи розпочалися воєнні дії, вони повинні були зліквідувати свої підприємства і відтоді заводи закрито. У звязку з цим виробництво фарб, що року 1912 становило 0,12% загального підсумку, 1923/24 року дало тільки 0,07%. Змінено й склад

Найголовніші виро

Загальна с

Підгрупи за класифік. ЦСУ.	НАЗВИ ПІДГРУП	Київ		Київська окр.		Білоцерківська окр.	
		1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24
VII В	Вироб. керамічне	1.106.691	6.313	735.844	15.440	—	8.111
IX Б	« металообробне	1.340.424	331.226	17.881	—	7.670	—
X Д	« загального машинобудівництва	3.067.609	1.044.851	151.719	—	554.385	—
XI Б	Вироб. тартацьке та фанерне	549.747	715.751	490.523	186.661	69.000	139.975
XIII А	« борошняне	10.611.520	4.130.959	129.571	883.721	3.241.911	5.067.724
« Б	« цукро-бурякове та рафінадне	10.668.442	—	6.004.641	2.390.841	14.599.699	7.506.901
« Г	Вироб. гуральницьке та дріжджеве	2.396.112	2.574.748	2.784.660	232.823	3.183.358	341.321
« Д	Вироб. броварське	1.777.995	286.646	—	2.023	118.808	33.432
« З,И	« тютюново-махорочне	3.244.972	3.174.853	—	—	201.193	—
XV А	« шкуряне	141 000	975.118	270.460	1.287.590	—	—
XXIV Б	« друкарське та літографське	1.575.068	1.520.959	—	—	—	15.153
XXVI А	Вироб. електро-енергії . . .	2.018.957	2.436.766	—	—	—	13.519
	Разом	38.498.537	17.198.190	10.585.299	4.999.099	21.976.024	13.126.136

Таблиця Ч. 34.

Київщини

укції.

рдичівська окр.		Малинська окр.		Гуманська окр.		Черкаська окр.		Шевченківська окр.	
1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24	1912	1923/24
24.600	15.981	—	—	69.860	—	41.893	—	74.564	16.249
19.800	1.264	—	—	43.590	—	191.000	113.766	77.529	21.638
354.734	96.776	—	—	—	—	—	—	—	—
10.000	310	440.637	102.033	15.000	—	1.137.825	398.222	—	—
4.147.511	1.623.274	405.873	168.061	2.120.027	2.428.773	1.257.910	459.014	1.526.004	2.227.328
27.747.386	9.613.545	—	—	16.875.628	8.814.321	38.220.106	7.737.329	20.727.527	10.102.054
4.731.574	—	2.524.210	50.858	2.656.147	—	3.318.974	—	5.521.469	—
181.950	—	81.506	9.428	80.000	16.681	129.280	19.549	—	—
347.288	7.877	—	—	437.944	—	2.021.087	1.414.194	—	—
2.783.972	3.633.766	40.000	160.265	—	8.497	100.000	17.170	—	—
42.920	23.333	—	—	—	54.786	31.550	43.978	—	66.737
50.000	19.159	—	—	—	33.497	—	161.410	—	—
9.941.735	15.035.285	3.492.226	490.645	22.298.196	11.356.555	46.449.625	10.364.632	27.927.093	12 484.006

продукції. Перед війною завод Міллера виробляв більше-менше 17 ґатунків фарб різного хімічного складу, тепер-же Корсунський фарбовий завод виробляє назв із п'ять найзвичайніших і найдешевших фарб. За наших часів усенька ця галузь перебуває в руках держави.

Миловарень нема за нашими даними року 1912, оскільки мило тоді варили хімічно-фармацевтичні підприємства. Тепер їх можна знайти, як відокремлені одиниці. А як сировина дорогенька, порівнюючи й виробництво не складне, то загальна сума продукції одного київського заводу (належить ВУКС'ові) становить 0,23% усієї й 3,22% кооперативної промисловости. Майбутність досить сприятиме милярському виробництву, як у звязку з тим, що ціни на сировину знизились, так і залежно від того, що підвищилися культурні і споживні властивості людности.

До инших хімічних виробництв належать на Київщині два заводи: дубових екстрактів Укршкуртресту й штучного льоду й газів ГОМХ'у, давніш «Карбоник». Вони обидва перед війною належали акційним товариствам. Перший завод, один з небагатьох у Союзі, котрі виробляють екстракти з дубу, мусів занадто інтенсивно працювати підчас війни, коли припинився довіз продукції, що-до неї ми мало не цілком залежали од инших країн, примусило нас мати власне виробництво. Зношений підчас війни завод Шкуртрест торік старанно одремонтував. Отже, завод має тепер змогу розвинути велику продукційність. Ще року 1923/24 можливість цю здійснено й продукція в цій галузі дала 132,2% передвоєнної. Підвищивсь і відсоток її в підсумкові всієї промисловости губерні од 0,15% 1912 року до 0,45% 1923/24. У державній промисловості инші хімічні виробництва дають 0,53%.

Переходячи до харчової промисловости, ми повинні пам'ятати, що з неї є основа всієї промисловости Київщини. Вона дала р. 1912 огульної продукції на 196.635,4 тисячі карбованців або 87,7% усієї продукції, а 1923/24 року на 78.034,9 тис. або 79,6%. Коли мати на увазі, що темп відбудування сільського господарства своєю хуткістю випереджає темп відбудування промисловости, ми повинні визнати, що Київщина перебуває в сприятливім становищі що-до досягнення передвоєнних розмірів продукції, бо харчова промисловість, що тут переважає, хутко піднесеться, перероблюючи багато сільсько-господарської сировини, що все збільшується.

Розмірами млинарства Київщина стояла в кол. Рос. державі на першому місці й тільки через те, що млини розпорошено по всій країні, відсоток участи Київщини в загальних підсумках не такий значний. Року 1912 по всій кол. Росії було виготовлено борошна на сумму 482.479,7 тисяч передвоєнних карбованців, на Україні млини дали продукції на 149.701,6 тисяч або 31,2%, Київщина — 23.440,3 тис. або 4,9%. Року 1923/24 на ввесь Союз продукція млинарства — 388.106,6 тис. червоних карбован., Київщина становить тут 5,4% або 21.010,1 черв. карб.

Серед економістів поширено думку, начеб-то в СРСР найвидатніший млинарський район був середньо-волзький, зокрема Саратівська губ. Здогад цей ґрунтується на неповнім облікові всього цензового, а також місцевого промислового млинарства, особливо розвиненого на Київщині. Визначення

справжніх розмірів його тут само собою цікаве завдання. Як на спробу дати приблизне підрахування продукції промислового млинарства, треба звернути увагу на підрахування його Б. І. Лагуновим [1]).

Який недокладний був облік навіть цензового млинарства часів передвоєнних, свідчить отакий факт.

За нашими вираховуваннями огульна продукція млинів, що їх брала на облік фабрична інспекція, 1912 року дала 23.440,3 тисячі передвоєнних карбованців. Дані, що подав І. І. Зільберман за матеріялом обслідування Міністерства, дають тільки 17.536,9 тис. Остаточне визначення розмірів млинарства на Київщині напевне підвищить подану раніш цифру, бо є відомості про те, що частина цензових млинів не була на облікові фабричної інспекції.

Цензове млинарство Київщини величиною своєї продукції становило 10,46% продукції усієї промисловости; 1923/24 року воно перейшло ще на почесніше місце, давши 17,38% загальної суми. Необхідно зазначити, що окрім виробництва взуттьового, жадне з виробництв не збільшило своєї ваги в такому розмірі. По-при все те, продукція року 1923/24 становить тільки 72,7% передвоєнної. Це пояснюється, переважно, тим, що з лав млинарського виробництва вийшли найбільші млини в губерні, попалені за війни та революції. За це промовляє й величина продукції по ідентичних підприємствах, що становила 104% передвоєнної кількости.

Округи Київщини що-до участи, яку вони брали в цім виробництві, можна розподілити так:

1912-й рік		%	1923—1924-й рік	%
1-ше місце	Київ	45,3	Білоцерківська округа . . .	20,7
2-ге «	Бердичівська окр.	17,7	Київ	24,2
3-е «	Білоцерківська «	13,8	Гуманська « . . .	14,3
4-е «	Гуманська «	9,0	Шевченківська « . . .	13.4
5-е «	Шевченківська «	6,5	Бердичівська « . . .	9,5
6-е «	Черкаська «	5,4	Київська « . . .	5.2
7-е «	Малинська «	1,7	Черкаська « . . .	2,7
8-е «	Київська «	0,6	Малинська « . . .	1,0
		100		100

Черга місць 1912 року визначалась присутністю по округах великих товарних млинів; у звязку з цим перші місця займають Київ, де було 5 млинів цієї категорії, й Бердичівська округа, де таких млинів було двоє; у дальших округах, Білоцерківській та Гуманській, було по одному великому товарному млину; инші округи не мали їх зовсім. Року 1923/24 становище змінюється. Розміри млинів уже більш не впливають на загальну суму продукції, оскільки частина великих товарних млинів не працювала зовсім, а инші працювали не цілком навантажені. Тепер величина продукції

[1]) Статист. Бюллетень Киевского Губстатбюро № 12.

визначають зернові ресурси по окремих округах, і тільки Київ, як найбільший осередок млинарства, що не має власних фондів, але якому старанно постачають зерно, залишивсь на другім місці.

Розподіл продукції що-до форм експлоатації виявляє надзвичайно цікаві факти. По-перше, хоч існує така могутня державна організація, як трест «Укрмут», що йому передано найбільші й найкращі млини в губерні, хоч великі млини мають й инші державні об'єднання (Цукротрест, Хлібопродукт),—все-ж промисловість приватна, експлоатуючи невеликі млини, виробила на більшу суму, ніж державна, а саме 45,7% усієї продукції млинарства, 43,1% по державних млинах і 11,2% по кооперативних. У підсумках кожної форми експлоатації млинарство становить у державній 8,94%, кооперативній 26,72%, приватній 88,05%. Остання цифра свідчить за те, що приватна промисловість у губерні йде наперед мало не виключно за рахунок експлоатації млинарства. В економічнім житті Союзу факт цей відограв минулого року не аби-яку ролю. Ранньої осени, коли було з'ясовано розмір недороду, що охопив певні райони й почали зростати ціни на збіжжя, надто на основні хліба — пшеницю та жито, — приватні млини дуже успішно завзялися боротися з державним млинарством. Користуючись з того, що державні трести й організації для заготівлі хліба, через обмеженість даних їм оборотних коштів, зменшили по багатьох районах, знов-же і в Київськім, свої заготівлі основних хлібів до мінімума, приватні підприємці заходилися хапаючись скуповувати хліб, дарма що ціни підвищились Мелючи його на власних млинах на борошно, вони з лишком повертали витрати, спекулюючи на цінах борошна, що зростали хутчіше. У звязку з такою жвавою діяльністю приватних млинів, борошна з України на північ не вивозили менше, дарма що по державних млинах виробництво й скоротилося. Отже, діяльність приватного млинарства наприкінці року 1923 характеризують: по-перше, навмисне підвищення цін на пшеницю й жито, по-друге — вдала конкуренція з державним млинарством і часткове захоплення останнім позицій, і, по-третє, те, що воно перешкоджало державі в її операціях що-до заготівлі хліба. Тому господарські органи зняли були питання про те, щоб відібрати всі великі млини з приватної власности.

Основу промислового виробництва Київщини становить цукрова промисловість. Порівнюючи дані 1912 та 1923/24 рр., треба пам'ятати, що перший, переважно через кліматичні умови, не сприяв цукроварству. Цього року на Київщині перероблено 17.271.996 десятипудових берківців буряків, тимчасом, року 1911 перероблено 22.326.126 берківців.

Як уплинула аграрна революція на бурякосіяння?

Року 1914 — скрізь на Правобережжі з 384.665 десятин, засіяних буряками, підняли сами заводи (економічна сіянка) 106.410 або 27%, решту засіяли плантатори: великі власники 181.885 десятин або 48% і селяни 96.370 дес. або 25%. Року 1921, з 110.300 десятин, заводи засіяли 24.222 десятин або 22%, селяни 86.078 дес. або 78%, у тому 64.359 дес. або 58% заводської надільної й 21.719 або 20% власної землі [1]).

---

[1]) Сахарная промышленность СССР. Стат. справоч. на 21/22 г., стор. 210.

Року 1923 на Київськім відділі Цукротресту (район трохи не збігається з межами кол. губерні) економічними буряками було засіяно 8% усієї площі; селяни-ж засіяли на заводській надільній землі 62% і на власній 30% [1]).

Зміна, що сталася, насамперед зачепила економічне бурякосіяння, коли року 1914 заводи засівали 27% усієї площі, року 1921 цей відсоток зійшов до 22 і знижується далі: 1922 року — 11%, 1923/24 — 8%. З другого боку, роля селянства хутко зростає — з 20% р. 1921 до 30% р. 1923/24, отже перевищивши відносно свою участь у бурякосіянні за передвоєнних часів.

З матеріялів КФЦ-у видко, що до такого становища цукрова промисловість прийшла цілком свідомо, бажаючи, з одного боку, піднести інтенсифікацію селянських господарств, заводячи до їх обігу таку корисну культуру, як буряк, а з другого — за браком потрібних для обробітку землі заводськими економіями коштів, як грошових, так і робочих, що полягають у живому та мертвому реманенті, а він дуже зменшивсь за революції. Окрім того, заводи не можуть покладатись на найману силу, бо вона не завсіди вчасно встигає: селяни, звичаєм своїм, починають працювати для цукроварні допіру тоді, як позакінчують свою власну роботу.

Селяни охоче йшли назустріч цукроварням що-до бурякосіяння, бо вигода з нього була безсумнівна. Перед війною за берківець буряків звичайно платили більше-менше 1 карб. 60 коп., а як перевести на жито — 2 пуди; коли буряки вродять пересічно 65 берківців на десятину, плантатор мав з десятини, переводячи на жито, пудів з 138. Року 1923/24 за селянські буряки платили пересічно 10 хунтів цукру за берківець. Беручи на увагу той самий пересічний врожай, можна сказати, що плантатор тепер має з десятини щось із $16^1/_4$ пудів цукру, а як перевести це на жито, то пудів з 243, отже мало не вдвоє більше, ніж перед війною. Зважаючи на велику працемісткість бурякового господарства, селяни здебільша засівають дуже маленькі клаптики; отож, у Верхняцькім комбінаті торік плантатори поділялись на групи так:

Ті, котрі сіють до	$^1/_4$	десятини . . .	72	чоловіка
«	$^1/_2$	« . . .	1571	«
«	$^3/_4$	« . .	1941	«
«	1	« . . .	197	«
«	$1^1/_2$	« . . .	441	«
«	2	« . . .	70	«
«	3	« . . .	82	«
«	4	« . . .	41	«
«	5 і більш	. .	23	«

Цукроварні не бажають мати справу з куркулями, й через те не складають умов з великими сіячами, що вони мають спромогу негативно впливати на оплату праці та експлоатацію робітників. А втім, селянське бурякосіяння має й свій зворотний бік. Не маючи спеціяльних машин, селяни не можуть старанно оброблювати буряки. Окрім того, коли багато сіячів, а

[1]) Материалы хозяйств. совещания КОС'а от 3/II-24 г., стор. 48.

Річна продукція всієї про

(за розподілом по формах експло

Ч.Ч. відгруп		НАЗВИ ПІДГРУП	Уся промисловість	У тому чл	
				Держав.	Кооперат.
VII	А	Вироб. каолінове	250.265	250.265	—
«	В	« керамічне	62.094	62.094	—
«	Д	« гутницьке	274.751	144.446	8.653
«	Е	« цементове	14.232	14.232	—
VIII	А	« асфальтове	—	—	—
«	В	« нафтоперегінне	54.140	54.140	—
«	Г	« торфове	99.917	99.917	—
IX	Б	« металооброблене	564.670	434.130	20.988
«	В	« кабелеве	164.002	164.002	—
X	Б	« судноремонтове	207.181	207.181	—
«	В	« електро-устаткув.	40.381	40.381	—
«	Г	« с.-господ. машин	880.348	873.760	—
«	Д	« загальн. машиноб.	1.141.628	1.141.628	—
XI	Б	« тартацьке та фанерне . . .	1.642.247	1.406.515	139.517
«	В	« деревообробне	173.672	173.672	—
XII	Б	« гумове	25.000	—	—
«	В	« сірникове	209.040	116.840	92.200
«	Г	« хімічно-фармацев.	380.748	285.244	95.504
«	Е	« лаково-фарбове	71.492	71.492	—
«	Ж	« милярське	229.992	—	229.992
«	З	« инші хімічні	439.157	439.157	—

Таблиця Ч. 35.

мисловости 1923/24 року

атації й за класифікацією ЦСУ).

с л і	Т е ж у % %							
Приват.	Уся промисловість	У тому числі			Уся промисловість	У тому числі		
		Держ.	Коопер.	Приват.		Держ.	Коопер.	Приват.
—	0,26	0,30	—	—	100	100	—	—
—	0,06	0,08	—	—	100	100	—	—
121.652	0,28	0,18	0,12	1,37	100	52,6	3,1	44,3
—	0,01	0,02	—	—	100	100	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	0,06	0,07	—	—	100	100	—	—
—	0,10	0,12	—	—	100	100	—	—
109.552	0,58	0,53	0,29	1,24	100	76,9	3,7	19,4
—	0,17	0,20	—	—	100	100	—	—
—	0,21	0,25	—	—	100	100	—	—
—	0,04	0,05	—	—	100	100	—	—
6.588	0,90	1,06	—	0,07	100	99,3	—	0,7
—	1,16	1,39	—	—	100	100	—	—
96.215	1,67	1,71	1,96	1,09	100	85,6	8,5	5,9
—	0,18	0,21	—	—	100	100	—	—
25.000	0,03	—	—	0,28	100	—	—	100
—	0,21	0,14	1,29	—	100	55,9	44,1	—
—	0,39	0,35	1,34	—	100	74,9	25,1	—
—	0,07	0,09	—	—	100	100	—	—
—	0,23	—	3,22	—	100	—	100	—
—	0,45	0,53	—	—	100	100	—	—

Ч.Ч. підгруп	НАЗВИ ПІДГРУП	Уся промисловість	У тому числі	
			Держав.	Кооперат.
XIII А	Вироб. борошняне	17.038.854	7.337.522	1.905.183
« Б	« цукро-бур. та рафінадне . .	46.164.991	42.859.336	3.305.655
« В	« крохмалеве	19.436	19.436	—
« Г	« гуральн. та дріжджеве . . .	3.199.750	3.199.750	—
« Д	« броварське	367.759	134.855	—
« Е	« олійне	83.013	52.485	—
« З,И	« тютюново-махорочне	4.596.924	4.518.322	—
« К	« цукеркове	217.329	146.229	71.100
« Л	« инші харчові	6.346.803	5.916.006	430.797
XIV	« свічкарне та кишкове . . .	93.773	76.863	—
XV А	« шкуряне	6.082.406	5.215.751	556.337
XVI	« бавовняне	21.855	—	—
XVII	« сукняне	143.928	140.429	—
XXII А	« шваць ке	552.747	517.429	35.318
« Б	« трикотажне	19.510	—	19.510
« В	« взуттьове	1.081.173	925.496	155.677
XXIII В	« паперове	121.800	121.800	—
« Г	« гільзове	10.744	—	6.110
« Д	« инші паперові	—	—	—
XXIV Б	« друк. та літограф.	1.724.946	1.667.851	57.095
XXV	« мистецьке й точне	88.383	88.383	—
XXVI А	« електро-енергії	2.664.351	2.664.351	—
« В	« водопостачальне	489.070	489.070	—
	По всіх підгрупах	98.446,644	82.462.603	7.129.636

сді	Теж у %%							
Приват.	Уся промисловість	У тому числі			Уся промисловість	У тому числі		
		Держ.	Коопер.	Приват.		Держ.	Коопер.	Приват.
7.796.149	17,38	8,94	26,72	88,05	100	43,1	11,2	45,7
—	47,08	52,22	46,36	—	100	92,8	7,2	—
—	0,02	0,02	—	—	100	100	—	—
—	3,26	3,90	—	—	100	100	—	—
232.904	0,37	0,17	—	2,63	100	36,7	—	63,3
30.528	0,08	0,06	—	0,34	100	63,2	—	36,8
78.602	4,69	5,51	—	0,89	100	98,3	—	1,7
—	0,22	0,18	1,00	—	100	67,3	32,7	—
—	6,47	7,21	6,04	—	100	93,2	6,8	—
16.910	0,10	0,09	—	0,19	100	81,9	—	18,1
310.318	6,20	6,35	7,80	3,50	100	85,7	9,2	5,1
21.855	0,02	—	—	0,25	100	—	—	100
3.499	0,15	0,17	—	0,04	100	97,6	—	2,4
—	0,56	0,63	0,50	—	100	93,6	6,4	—
—	0,02	—	0,27	—	100	—	100	—
—	1,11	1,13	2,18	—	100	85,6	14,4	—
—	0,12	0,15	—	—	100	100	—	—
4.634	0,01	—	0,09	0,05	100	—	56,9	43,1
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	1,76	2,03	0,81	—	100	96,7	3,3	—
—	0,09	0,11	—	—	100	100	—	—
—	2,71	3,25	—	—	100	100	—	—
—	0,50	0,59	—	—	100	100	—	—
8.854.406	100	100	100	100	100	83,7	7,3	9,0

доглядати важко, спостережувано часом такі факти: плантатори в тому-ж-таки Верхняцькому комбінаті, сіючи авансові буряки, частенько здавали цукроварні хіба тільки частину їх, щоб повернути аванс, решту-ж спродували цукроварням через знайомих, як безавансові.

Року 1923/24 що-до умов росту буряків дуже пошкодили посушливі весна й початок літа; через це тоді загинуло десь із 14% загальної площі засіву. З тієї, що загинула, пересіяно 91,2%; зовсім загинуло 1,8%. Що-ж до шкідників, то матеріяли КФЦ-у відзначають шкідливий вплив од бліх та коренеїда. Та його й порівняти, звичайно, не можна з діяльністю головного ворога плантацій — гусени, що року 1923/24 великої шкоди не заподіяла; отож становище засівів минулого року було цілком завдовільне, надто як пригадати близький 1921 рік, коли на всенький Союз через гусінь загинуло 71,5%, через бліх 14,1%, через коренеїда — 0,7%. Дуже гарна на буряки була осінь, суха й тепла, буряки були сливе зовсім чисті, а через те заводи приймали їх, відраховуючи 5% ваги на бруд, і мали потім мало не такий самий лишок. Пересічний врожай буряків економічних та плантаторських становив 64,4 берківця з десятини, 8-ма берківцями більше, ніж попереднього року. Найвищий врожай зазначено на Узинській цукроварні — 90,9 берк., найнижчий на Скомороській — 44,8.

Коли відбувався самий процес виробництва, велику вагу мав старанно переведений вчасний ремонт цукроварень, звязаний з великими труднощами що-до постачання потрібних матеріялів, особливо труб на паровики. Мало не всі дійові цукроварні відремонтовано дуже дбайливо, не гірш як перед війною. Тут брав участь, вироблюючи нові частини, завод «Більшовик», иншу частину ремонту по своїх комбінатах виконали майстерні Смілянської й М.-Городищенської цукроварень. Добре також стояла справа й що-до постачання на цукроварні палива; воно навіть залишилось після виробництва в кількості більше-менше 13 мільйонів пудів. Витрата дров на паровики, щоб переробити один берківець буряків, становила 107 хунтів пересічно. Цим було досягнуто економію проти 1921 року, коли пересічно в Союзі на один берковець витрачали 195 хунтів дров.

Виробництво відбулось цілком нормально. Цукроварні розвинули продукційність, що дорівнювала 85% передвоєнної, рахуючи кількістю перероблених протягом доби буряків. Окремі цукроварні навіть перевищили передвоєнні норми — чималий успіх проти кампанії року 1921, коли цукроварні виконали тільки 55% норми. Оця продукційність тим більш заслуговує на увагу, що витрата робочої сили на перероблення 1000 берківців зменшилась з 561 робочого дня року 1921 до 261 року 1923.

Що-ж до загальної суми продукції цукрової промисловости, то року 1912 продукція її скрізь в усенькій колишній Російській державі становила 561.626,7 тисяч передвоєнних карбованців, на Україні 450.602,7 тисяч або 80,2%, на Київщині 134.843,4 тисячі або 24%.

Зважаючи на те, що 1912 рік не сприяв цьому виробництву, подамо дані з щорічника цукрової промисловости 1914—1915 року [1]).

---

[1]) Стор. 149, 269, 283, 287.

		1914-ий рік.			
Вир. в усій кол. Рос. держ.:	по цукроварнях —	104.681,7	тис.	пуд.	100,0%
	по рафінарнях —	41.828,7	«	«	100,0%
« на Київщині:	по цукроварнях —	31.343,9	«	«	29,9%
	по рафінарнях —	10.074,2	«	«	24,1%

1914—15-й рік мають за рекордний для нашого цукрового виробництва; нехай 62 заводи, котрі перебували на терені воєнних дій, і вийшли з строю, все-ж продукція проти попередніх років чималою мірою збільшилась. Коли оцінити зазначену кількість продукції цукроварень Київщини 1914—1915-го року, то загальна сума становитиме 193.690,7 тисяч або 143,6% продукції року 1912/13.

Щоб визначити, яка завбільшки була продукція в минулому 1923/24 році, ми маємо ось які дані. За матеріялами ЦСУ, що їх зібрано од усіх цукроварень, продукція цукрової промисловости в усьому Союзові досягла 168.696 тисяч червоних карбованців, а на Київщині 97.772 тисячі або 57%. Дані ЦОС-у ВРНГ, уміщені в Торговельно-Промисловій Газеті 13/XII, ч. 284, що торкаються виключно цукроварень ВРНГ визначають продукцію 54 430,7 ма тисячами передвоєнних карбованців (без акцизу) або, ілюструючи числами: цукру різного, як перевести на білий, 30.704,7 тис. пудів і рафінаду 10.550 тисяч пудів, отож мало не стільки, скільки року 1914 виробила сама-но Київщина. Року 1923/24 тут вироблено на суму 46.165 тисяч передвоєнних карбованців або 34,2% передвоєнної продукції, а що-до кількости — 7.010,2 тисячі пудів піску білого й 2.955,3 тисячі пудів рафінаду. Відсоток продукційности всіх цукроварень, що працювали, знизивсь до 79% передвоєнного рівня, за рахунок нижчої проти норм Цукротресту продукції кооперативних цукроварень.

Питома вага цукрового виробництва в промисловості Київщини залишається неперевищена, знижуючись од 60,2% р. 1912 до 47% р. 1923/24.

Як розподілено продукцію цукрового виробництва по округах, виявляє цей витяг:

	1912-й рік.			1923/24-й рік.		
1-е місце	Черкаська	округа	. 28,3	Шевченківська	округа	. 21,9
2-е «	Бердичівська	«	. 20,6	Бердичівська	«	. 20,8
3-е «	Шевченківська	«	. 15,4	Гуманська	«	. 19,1
4-е «	Гуманська	«	. 12,5	Черкаська	«	. 16,8
5-е «	Білоцерківська	«	. 10,8	Білоцерківська	«	. 16,3
6-е «	Київ		. 7,9	Київська	«	. 5,2
7-е «	Київська	«	. 4,4			100,0
			100,0			

З цих цифр видко, що найбільш постраждала за наших часів промисловість Черкаської округи, а найменш Шевченківської та Білоцерківської, помітно відбивається на становищі промисловости те, що не працює Київська рафінарня.

92,8% усієї цукрової продукції виробляють цукроварні, котрі належать державі, і тільки 7,2% цукроварні кооперативні. Вага цукрового виробництва в загальних підсумках державної промисловости дорівнює 52,2%, кооперативної — 46,4%.

Крохмалеве виробництво було й лишається надто мало розвинене, дарма що в північній частині Київщини є сприятливі йому умови: ґрунт придатний під картоплю, що її раніш перероблювано по численних гуральнях Малинської округи, й вбогу людність, яка відчуває гостру потребу в промислових заробітках. Року 1912 в кол. Росії вироблено крохмалю на суму 10.707,6 передвоєнних карбованців, на Україні на 769,9 тис. або 0,7% і на Київщині на 42 тисячі або 0,04%. Вироблення крохмалю 1923/24 року на ввесь Союз досягло 11.827,5 тис. червоних карбованців, а на Київщині тільки 31,6 тис. або 0,03%. Як року 1912, так і тепер відсоток участи крохмалевої промисловости в загальних підсумках на губерню незначний (0,02%). Проти 1912 року продукція в звідомному році, що дорівнює 19,4 тис. передвоєнних карбованців, становить 46,3%. Розмір продукції по ідентичних, с.-то по єдиній дійовій заводу ГОМХ-у, досягає 95% передвоєнної.

Гуральницька та дріжджева промисловість належать до тих галузів, що найбільш постраждали за революції. Окрім того, що багато заводів зруйновано, ті, котрі залишились, працюють з неповним навантаженням, бо підприємства, що працювали протягом 1923/24 року, дали тільки 54% передвоєнної продукції. Року 1912 в кол. Рос. державі викурено 123.250 тис. відер спирту сирця, з їх на Україні 29.402,5 тис. або 23,9% і на Київщині 4.541,1 тис. відер або 3,7%. Ректифікату — в усій кол. Рос. державі 182.283,7 тис. відер, на Україні 41.829,6 тис. або 22,1% і на Київщині 7.029,7 тис. відер або 3,0%. Року 1923/24 в усьому Союзі гуральницьке, дріжджеве й броварське виробництва виробили на 80.990,1 тис. червоних карбованців (з акцизом), а Київщина дала в цій сумі 5,6%, с.-то 4.535,9 тисяч. Гуральництво, що перед війною вартістю виробленого продукту було в губерні на другім місці продукції всієї промисловости — 12,1%, 1923/24 року дало 3,25% загальної суми; відсоток що-до передвоєнної продукції цього року дав тільки 11,8. Заводи цього виробництва розподілено так, що в Київі були переважно дріжджеві й горільчані, а по округах — гуральницькі.

1912 рік					1923/24 рік		
1-ше	місце	Шевченківська	округа	20,4	Київ		80,5
2	«	Бердичівська	«	17,4	Білоцерківська	округа	10,7
3	«	Черкаська	«	12,2	Київська	«	7,3
4	«	Білоцерківська	«	11,7	Малинська	«	1,5
5	«	Київська	«	10,3			100,0
6	«	Гуманська	«	9,8			
7	«	Малинська	«	9,3			
8	«	Київ		8,8			
				100,0			

Виходить, що заводи Київа, уникнувши руйнації підчас революції, пересунулись з останнього місця на перше, й ще до того — продукція їх навіть переважила передвоєнну, підвищившись аж до 107,5%. Усі гуральницькі та дріжджеві заводи експлоатують державні організації, виробляючи 3,9% загальної суми в державній промисловості губерні.

Броварське виробництво відчуло на собі трохи инші впливи, ніж гуральництво. Броварні розташовано здебільша по великих містах губерні й тому вони заціліли, але працюють вони тепер за неймовірно важких умов, бо попит на пиво дуже малий. Року 1912 в кол. Рос. державі виварено 86.715 тис. відер пива, на Україні 15.379,8 тис. або 17,7% і на Київщині 2.858,3 тис. або 3,2%. Тепер на Київщині виварюється 15,5% передвоєнної кількости пива. Надто низький відсоток цей пояснюється неповним навантаженням і постійними перервами у виробництві; так, наприклад, по ідентичних підприємствах він теж дає тільки 18%. У звязку з тим, що продукція занепала, участь її в підсумках усієї промисловости теж зменшується од 1,06% в 1912 році до 0,37% в 1923/24 році. Переважну кількість броварень за нашого часу експлоатують приватні підприємці — 63,3% усієї продукції й тільки 36,7% її дають державні заводи. В промисловості державній броварство становить 0,17%, а в приватній 2,63%. Що-до розподілу продукції по території, то тут треба зазначити, що 1912 року в Київі було зосереджено 75% усієї продукції, а р. 1923/24 — 77,9%.

Олійної промисловости — вироблення рослинної олії у великому фабрично-заводському маштабі на Київщині не спостережувано, по-при все те, тут було й є багато кустарних сільсько-господарських олійниць, що обслуговують селянство. Олійний завод у Київі, давніш Акційного Товариства Лур'є, а тепер ГОМХ-у, — єдине велике підприємство в губерні, инші наближаються до типу селянських оліень. Року 1912 в усій кол. Рос. державі вироблено продукції на 85.275,8 тис. карб. передвоєнної вартости, на Україні на 13.105,1 тис. або 15,3% і на Київщині на 784 тис. або 0,9%. 1923/24 року, через неповну працю заводу ГОМХ-у, губерня виробила на 83 тис. передвоєнних карб. або 10,6% передвоєнної кількости. Ідентичні підприємства стверджують такий малий відсоток, зазначаючи 11%. Надто зменшилась також і участь олійної продукції в загальнім підсумкові — од 0,35% 1912 року до 0,08%. Продукція заводу ГОМХ-у становила року 1923/24 63,2% усієї галузи, решта 36,8% припадала на пай приватних осіб. У державній промисловості на пай олійного виробництва припадає 0,06%, в приватній 0,34%.

Тютюново-махорочна промисловість Київщини виявила за минулі роки цікаву еволюцію. Тут є три великі фабрики: тютюнова фабрика, давніш Акційного Товариства «С. Коген», що належить тепер Укртютюнтрестові, махорочна — давніш Акційного Товариства «Спіліоті» — тепер Укрмахортресту, й тютюново-махорочна ГОМХ-а, давніш Зарицького [1]). Дві перші

[1]) На цій фабриці продукцію подано без акцизу, бо його не можна було вирахувати.

в Київі, третя в Черкасах. Коли ми звернемось до року 1912, то побачимо, що ці три фабрики виробляли тоді 68% загальної продукції, 1923/24 року ті самі три фабрики виробили 98%; виходить, що мало не всі дрібні підприємства тепер зліквідовано. Року 1912 в усій кол. Рос. державі тютюново-махорочна промисловість виробила на 118.666,7 тис. передвоєнних карбованців, на Україні 24.602,0 тис. або 20,7%, і на Київщині на 6.252,5 тис. або 5,3%. Року 1923/24 ввесь Союз виробив на 73.798,4 тис. червоних карб., а на Київщині на 6.975,4 тис. або 9,5%. Отже, дарма що дрібні фабрики поліквідовано, вага Київщини зросла. Продукція 1923/24 року на нашу губерню становить 73,5% передвоєнної, а по ідентичних вона досягла аж 102%. Таке сприятливе становище пояснюється тим, що за наших часів вищі ґатунки тютюну не так старанно обробляють, як перед війною, а тому не по заслузі прирівнюються до них в оцінці, а також пояснюється і акцизною політикою, ставки якої було так збудовано, що підприємствам корисніш було виробляти так звані вищі ґатунки тютюну. Також збільшилася вага тютюново-махорочної промисловости й по загальних підсумках по губерні од 2,79% 1912 року до 4,69% 1923/24. Що-до територіяльного розподілу продукції 1912 року на Київ припадає 51,9% усієї продукції, на Черкаси 32,3%, 1923/24 року, на Київ 69,3% і на Черкаси 30.7%. Продукції виробляють по державних фабриках 98,3% і тільки 1,7% по приватних. У державній промисловості Київщини тютюново-махорочне виробництво становить 5,51%, у приватній 0,34%.

Цукеркове-кондиторське виробництво—це невіднятна частина промисловости Київа, як великого споживчого осередку. Року 1912 у кол. Рос. державі в цій галузі вироблено на 46.948,7 тис. передвоєнних карб., на Україні 7.850,2 тис. або 17,2% і на Київщині на 779 тис. або 1,7%; з цієї кількости 97% дає Київ та 3% Бердичів.

За наших часів кидається в вічі, що скорочено кількість дійових цукеркових фабрик; це має свій вплив, знижуючи відсоток продукції 1923/24 р. до 27,9 передвоєнної кількости, хоч по ідентичних підприємствах вона зменшується тільки до 56%. Вага цього виробництва в загальній сумі промисловости зовсім невелика: року 1912 0,35%, 1923/24 0,22%. Тепер усі цукеркові підприємства належать державі (67,3% продукції) та кооперації (32,7%), складаючи в першій 0,18% продукції всієї промисловости й 1% продукції кооперативної промисловости губерні.

Инші харчові виробництва року 1912 репрезентували макаронні й ковбасні фабрики й заводи штучних мінеральних вод. Року 1923/24 склад підприємств виразно змінився, заводи мінеральних вод позакривано, знов увійшли до підгрупи пекарні та прилучено до підрахунку Київські різниці, що 1912 року сюди не ввіходили. Все це остільки змінило склад, що порівняння протягом цих років неможливе. Необхідно тільки зазначити, що метода ЦСУ, що існувала до жовтня року 1924 — цінувати продукцію різниць відповідно до вартости м'яса, що вони його випускають, надзвичайно збільшила цифру продукції 1923/24 року проти передвоєнного. Продукція Київських

різниць що-до вартости м'яса, яке їми було випущено, 1912 року становила 7.793,9 тис. передвоєнних карб., а року 1923/24 — 4.262,5 тис.

До підгрупи оброблення твердих матеріялів тваринного походження 1912 року входив тільки єпархіяльний завод вощаних свічок. Тепер, крім цього заводу, існує й працює кишковий завод, що належить експортному товариству Утильсировини. За наших часів свічкарний завод ледві животіє, даючи 2% передвоєнної продукції. Кишковий теж продукує на невелику суму, що, між иншим, пояснюється незначною вартістю як сировини, так і фабрикатів з неї. Року 1912 у кол. Рос. державі по цих виробництвах вироблено на суму 12.477,9 тис. передвоєнних карб., на Україні 1.088,6 тис. або 8,7%; що-до Київщини, то продукцію свічкарного заводу в 731,6 тис. передвоєнних карб. не можна порівнювати з наведеними вище даними, бо її запозичено з иншого джерела, а в загальних підсумках обслідування її немає. Відомості про 1923/24 рік свідчать, що в Союзі вироблено на суму 12.324,9 тис. червоних карб., а на Київщині на 93,8 або 0,8%. Що галузь ця занепала, це стверджують й отакі цифри: продукція 1923/24 року дорівнює 12,8% передвоєнної; продукція цієї групи, що 1912 року давала 0,32% всієї промисловости губерні, тепер знижується до 0,10%. Продукція державного кишкового заводу дорівнює 81,9%, свічкарний завод, що належить приватній особі, виробляє 18,1% продукції цієї групи.

Шкуряне виробництво Київщини викликає до себе великий інтерес, як галузь промисловости значно розвинена проти передвоєнного часу. Ще перед війною в межах губерні було скількись велико-капіталістичних підприємств, що з них одне, колись завод Шленкера, відзначалось зразковою організацією виробництва. За імперіялістичної війни, всі шкуряні заводи, і великі, і середні, раніш як инші, мобілізовано на постачання армії. В звязку з цим, продукція досягла максимальних розмірів, що, певною мірою, можна порівняти з аналогічним піднесенням діяльности заводів підчас японської війни. Од 1915 р., не зважаючи на згубний вплив років загальної руйнації, шкуряна промисловість Київщини переважає передвоєнну продукцію й тепер упевнено йде шляхом поступу, оскільки розвиток твариноводства й підвищення товарности селянського господарства взагалі, допомагає цьому. Становище перед війною, коли заводи Київщини довозили сировину на підошви з-за кордону, вже не спостерегається, а тепер, навпаки, щоб перейти до коштовнішої продукції, на черзі низка засобів улаштувати вироблення тонкого товару.

Шкуртрест, що його район діяльности охоплює всю Україну, пробив велику працю до збільшення й ремонту шкуряних заводів, а також і заводу екстрактів з дубу й фабрик узуття, що тісно з ними звязані. Почавши організацію виробництва 1920 року мало не зовсім без обігових коштів, тепер трест дає державі значний прибуток. 1912 року в кол. Росії продукція шкуряної промисловости досягла 46.558,4 тисячі передвоєнних карбованців, на Україні 8.275,7 тис. або 17,7% і на Київщині 3.335,4 тис. карб. або 7,1%. 1923/24 року на всенький Союз вироблено на 169.924,6 тис. червоних карб.,

а в Київщині на 15.262,9 тис. або 9,0%. Продукція звідомного року на губерню, проти передвоєнної доби, збільшилась мало не вдвоє — 182,3% і дорівнює 6.082,1 передвоєнних карбованців. Відсоток по ідентичних підприємствах — 162,4 суми передвоєнної свідчить за те, що крім збільшення продукції по великих заводах, на загальнім підвищенні значною мірою відбилось також і те, що дрібні підприємства не працювали. Відповідно до цього зросла й вага шкуряного виробництва в промисловості Київщини від 1,49% в 1912 році до 6,47% в 1923/24. Зростання по инших виробництвах не спостережувано, за вийнятком двох — млинарського й взуттьового.

Як розподілено продукцію в шкуряній промисловості на території Київщини, це видко з отакої таблички:

	1912 рік			1923/24 рік		
1-ше місце	Бердичівська	округа	83,5	Бердичівська	округа	59,7
2 «	Київська	«	8,2	Київська	«	21,2
3 «	Київ		4,2	Київ	«	16,0
4 «	Черкаська	«	3,2	Малинська	«	2,6
5 «	Малинська	«	1,2	Черкаська	«	0,3
				Гуманська	«	0,1
			100,0			100,0

Отже, дарма що відсоткові числа дуже хитались, черга місць залишилась непорушна. Це пояснюється порівнюючи сталим становищем цієї галузи що-до кількости заводів, котрі працювали. Сприятливі умови, що в них перебуває шкуряна промисловість, приваблюють усіх правних суб'єктів експлоатації узяти в ній участь. Тут на державні підприємства припадає 85,7% загальної продукції, на кооперативні — 9,2% і на приватних осіб—5,1%. Відношення до загальної продукції в кожній формі експлоатації шкуряне виробництво складає: в державній — 6,35%, в кооперативній — 7,8% і в приватній — 3,5% продукції.

Бавовняне виробництво і 1912 року, і 1923/24 репрезентувала єдина бавовняна фабрика, що належала приватній особі. Вона переробляла переважно бавовняне шмаття, й дала передвоєнного року 0,01% продукції на губерню, а тепер 0,02%.

Сукняні фабрики Київщини виробляють здебільша дебелі вироби з вовни. Розташовано їх по місцевостях, що назвати промисловими їх не можна, й це відчувається на складі робітників, переважно з селян, а також і на застарілих, напівкустарницьких засобах виробництва. Р. 1912 продукція цієї галузи в кол. Рос. державі становила 344.692,7 тис. передвоєнних карб., з них на Україну припадало 24.670,1 тис. або 7,1% і Київщину 181,2 або 0,01%. Р. 1923/24 увесь Союз виробив на 222.398,7 тис. червоних карб., Київщина на 382,4 тис. або 0,02%.

Що продукція надзвичайно зменшилася, це пояснюється тим, що відійшов Лодзинський вовняний район, найзначніший в кол. Рос. державі перед війною.

Це почасти спонукає тепер до праці й такі примітивні вовняні фабрики, як Київські. Продукція сукна в губерні знизилась до 79,4% проти передвоєнної, на Радомиській-же фабриці вона стоїть на передвоєнному рівні. Через те, що сукняне виробництво не так помітно знизило свою продукцію, як инші, й вага його в промисловості губ. зросла од 0,09% 1912 року до 0,15% 1923/24. Частина сукняних фабрик з продукцією 97,6% належала ГОМХ'ові, инші, з продукцією 2,4%, приватній особі.

Швацьке виробництво існувало перед війною, як відома корсетова фабрика Дютоа та К° в Київі. Тепер воно цілком змінило своє призначення, утворивши гуртове виробництво одежі та білизни за-для широкого ринку, завдяки чому продукція його зросла аж до 323,4% передвоєнної. Той самий процес переходу до масового виробництва одежі відбувсь і по инших містах Союзу, і тепер ця галузь дає загальну суму продукції 143.001,6 тис. червоних карбованців, з їх на Київщині виробляється на 1.214,5 тис. або 0,8%. Вага швацького виробництва в загальній сумі на губерню зовсім невелика: 0,08% в 1912 році й 0,56% 1923/24 років; володіє ним — 93,6% продукції — держава, де становить 0,68% продукції державної промисловости губерні; 6,4% продукції дають кооперативні підприємства, становлячи 0,50% кооперативної промисловости.

Трикотажне виробництво за матеріялами передвоєнного часу зовсім не існувало. Тепер у Київі є невеличка фабрика Вукопспілки, що її роля у промисловості Київщини — 0,02% зовсім непомітна; своєю продукцією вона становить 0,27% кооперативної промисловости губерні.

Виробництво взуттьове за наших часів набуло особливо великих розмірів, розвинувши продукцію до 913,9% передвоєнної. Збільшення його до цих меж — це наслідок діяльности Укршкуртресту. Року 1912 кол. Росія виробила взуття на 21.656,5 тис. передвоєнних карб., Україна на 350,0 тис. або 1,6%, Київщина на 118,3 тис. або 0,5%. Року 1923/24 всенький Радянський Союз дав узуття на 57.429,9 тис. червоних карбов., а Київщина на 2.988,9 тис. або 5,2%. У звязку з тим, що взуттьове виробництво збільшилося в загальнім маштабі, піднеслася й вага його по підсумках на губерню од 0,07% року 1912 до 1,11% року 1923/24. Взуттьові фабрики експлоатує держава й кооперація; продукція державних фабрик дає 85,6%, решта її — 14,4% припадає кооперативним. У державній промисловості це виробництво дорівнює 1,13%, в кооперативній — 2,18%.

До инших виробництв цієї групи року 1912 належали в Київі: підприємство хімічного чистіння одежі Детерінга та механічна пральня акційного товариства. Перше підприємство тепер не існує, друге-ж допіру відновило працю.

Паперове виробництво Київщини репрезентують три фабрики, що з них одна, найменша, довший час не працює, дві-ж инші, які експлоатує Укрпапіртрест, працюють, виробляючи папір на палення й цигарковий. Року 1912

в кол. Рос. державі вироблено паперу на 52.446,3 тис. карб., на Україні на 6.543,5 тис. або 12,4% і на Київщині на 712 тис. або 1,4%. Року 1923/24 ввесь Союз виробив на суму 67.255,1 тис. червоних карб., а Київщина на 649 тисяч або 0,9%. Коли взяти на увагу, що тепер по червоній валюті папір розцінюється в чотири-п'ять разів дорожче, ніж перед війною, ми повинні констатувати, що паперове виробництво тепер занепало. Особливо ясно це помітно на Київщині, де продукція 1923/24 року передвоєнними карбованцями дорівнює 121,8 тисячі або 17,1% передвоєнної кількости. Зменшилася також і вага цього виробництва в загальних підсумках на губерню од 0,32% до 0,12% 1923/24 року. Головна причина такого становища паперової промисловости — застаріле й зношене устаткування, а крім того велика шкода, що її зазнало виробництво од пожежі 1918 року фабрики в Малині. І перед війною, і тепер, дарма що дерев'яної сировини в нас стає, нам доводиться головну масу паперу привозити з-за кордону.

Гільзове виробництво з самостійних промислових підприємств 1912 року перетворилось до 1923/24 року на виробничі одиниці тютюнових фабрик. Така, принаймні, доля великих гільзових фабрик; дрібні заклади кустарного типу існують і тепер. Вироблено гільз року 1912 на 4.195,9 тис. карб., на Україні на 1.275,1 тис. або 30,03% і на Київщині на 588,9 тис. або 14,0%. Скорочення самостійного гільзового виробництва межує з цілковитим припиненням його; продукція року 1923/24 становить тільки 10,7 тисячі карб. або 1,8% передвоєнної кількости. Також виразно зменшився його пай по підсумках у губерні од 0,26% 1912 року до 0,01% року 1923/24. До виготовлення инших виробів з паперу належать майстерні коробок та кульків, що тепер не існують і що їх продукція року 1912 дорівнювала 71,8 тисячі передвоєнних карбованців.

Поліграфічне виробництво на Київщині мало не все сконцентроване в Київі, як видатнім культурнім осередкові. Порівнювати сучасні дані цієї галузи з даними часу передвоєнними перешкоджає те, що 1912 року було взято на облік тільки частину друкарень. Що-ж до рівноставлення ідентичних підприємств, це теж сливе неможливо, бо трест «Київ-Друк» переносив останніми роками устаткування з одних друкарень до инших, підсилюючи дійові за рахунок недійових.

Року 1912 в кол. Рос. державі друкарських виробів виконано на суму 35.273,9 тис. передвоєнних карб., на Україні на 4.239,5 тис. або 12,0% і на Київщині на 1.649,5 тис. або 4,7%. Коли рахувати тільки вартість друкування, 1923/24 року ввесь Союз виробив на 63.058,3 тис. червоних карб., а на Київщині на 2.314,2 тис. або 3,7%.

У звязку з неповним обліком підприємств 1912 року, 1923/24 рік виявляє підвищення загальної продукції до 1.724,9 тис. передвоєнних карб. або 104,5% передвоєнної. Ще помітніше збільшення її дають ідентичні підприємства — 127%, але тут треба мати на увазі зміни що-до встаткування великих друкарень Тресту. Підвищилась і участь поліграфічної промисловости по загальних підсумках в губерні од 0,73% до 1,75%.

Що-до розподілу продукції друкарень по округах, то треба відзначити виключну вагу Київа, що давав перед війною 95,5%, а 1923/24 року 88,2% усієї продукції. З округ треба відокремити Шевченківську, де завдяки трьом друкарням, що з них одною володіє округовий відділ Цукротресту, продукція вища як в инших округах.

Більша частина друкарень належить державі і дає продукцію 96,7% загальної, решту 3,3% виробляють кооперативні друкарні. Перші (по підсумках державної промисловости) становлять 2,03% продукції державної промисловости, ті, що належать до кооперації — 0,81% кооперативної промисловости губерні.

XXV-та група за класифікацією ЦСУ має назву мистецької й науково-прикладної промисловости. Року 1912 сюди стосувались виробництва ювелірне, пам'ятників, хірургічних та оптичних інструментів і приладдя, таксомоторів, манометрів, барометрів і грамофонних табличок. Більшість з цих виробництв — невеличкі підприємства, вславлені, як давні фірми. За наших часів жадне з них не відновилось цілком, коли-ж відновилось, то існує, як кустарний заклад.

Року 1923/24 до групи XXV-ої прилучаються два заводи: «Фізико-Хімик», що належить ГОМХ'ові, і Протезний завод Губздоров'я. Перший виробляє різне приладдя й інструменти фізичні та хірургічні і постачає гуртовим маштабом водоміри. У звідомному році скрізь по Союзу ця група дала продукції 4.688,4 тисячі червоних карбованців, із цієї кількости на Київщину припадає 117,7 тисячі або 2,5%. Тому що ювелірні майстерні не працювали, загальна сума продукції на губерню становить тільки 15,6% передвоєнної, також знижується й пай цієї групи в продукції промисловости Київщини од 0,25% 1912 року до 0,09% року 1923/24.

Виробництво електричної енергії, що на нього радянський уряд звернув виключну увагу, то року 1923/24 воно на Київщині переважило продукцію 1912 року [1]) аж на 28 відсотків. Звичайно, як узяти 1913 рік, коли сама Всеросійська виставка спожила надзвичайну кількість електричної енергії, передвоєнної норми не буде перевищено. Сьогочасний розвиток електрифікації почнеться з будування нових гідро-електричних станцій; тимчасом помітно збільшила загальну продукцію допіру збудована замість погорілого млина акц. т-ва «Л. Бродський» у Київі. станція імени Шевченка, бо за Київський ЦЕС вона підвищилась тільки на + 19 відсотків проти передвоєнної. Надзвичайно зросла вага цього виробництва по губерських підсумках од 0,92 року 1912 до 2,71% 1923/24. Всі електричні станції належать державі. Року 1912 Київу припадає їх продукції 97,5%, а року 1923/24— 91,5%, решта розпорошується по округах, що з них найбільш визначається Черкаська (6,0%).

---

[1]) До обслідування Міністерства 1910—1912 рр. електричні станції та водотяг не ввійшли. За підрахуванням І. І. Зільбермана продукція XXVI групи рівна 9.250.000 передвоєнних карб., с.-то в три рази більше, ніж у дійсності.

Таблиця Ч. 36.

Річна продукція всієї промисловости

(за розподілом по округах та формах експлоатації).

Округи	1912	1923/24 Разом	1923/24 У тому числі Держав.	1923/24 У тому числі Кооп.	1923/24 У тому числі Приват.	Теж у % % 1912	Теж у % % 1923/24	Теж у % % У тому числі Держав.	Теж у % % У тому числі Кооп.	Теж у % % У тому числі Приват.	Теж у % % 1912	Теж у % % 1923/24 Разом	Теж у % % 1923/24 У тому числі Держ.	Теж у % % 1923/24 У тому числі Кооп.	Теж у % % 1923/24 У тому числі Прив.
Київ	47.469.307	29.014.911	26.825.761	1.685.923	503.227	21,2	29,5	32,5	23,6	5,7	100	61,1	92,5	5,8	1,7
Київська (без Київа)	11.010.644	5.395.401	3.918.805	288.356	1.188.240	4,9	5,5	4,7	4,0	13,4	100	49,0	72,6	5,4	22,0
Білоцерківська	22.292.670	13.434.824	9.627.389	917.818	2.889.617	9,9	13,6	11,7	12,9	32,6	100	60,8	71,7	6,8	21,5
Бердичівська	41.471.757	15.398.850	14.007.033	442.240	949.577	18,5	15,6	17,0	6,2	10,7	100	37,1	91,0	2,9	6,1
Малинська	4.470.246	682.263	271.742	176.910	233.611	2	0,7	0,3	2,5	2,6	100	15,3	39,8	25,9	34,3
Гуманська	22.630.248	11.474.587	7.511.012	2.681.897	1.281.678	10,1	11,7	9,1	37,6	14,5	100	50,7	65,5	23,4	11,1
Черкаська	46.554.839	10.434.939	10.159.413	54.275	221.251	20,7	10,6	12,3	0,8	2,5	100	22,4	97,4	0,5	2,1
Шевченківська	28.102.859	12.610.869	10.141.448	882.217	1.587.204	12,6	12,8	12,3	12,3	17,9	100	44,9	80,4	7,0	12,6
Разом на губерню	224.002.570	98.446.644	82.462.603	7.129.636	8.854.405	100	100	100	100	100	100	44,0	83,8	7,2	8,9

Виробництво світляного газу, що існувало перед війною, нині зовсім зникло: року 1912 продукція його становила 0,06% загальної суми продукції.

Постачали воду водотягами 1912 року тільки в Київі та в Бердичеві; тепер воротяг є ще й в Гуманю та Черкасах. Київський водотяг, найзначніший на всю Київщину, чималою мірою зношений — більшість труб переїдено ржею й утрата води в сітці досягає 30%.

Продукція 1923/24 року на губерню дорівнювала 54,9% передвоєнної кількости; мало не таку-ж величину дають і підприємства ідентичні — водотяги Київа та Бердичева, що вони, маючи велику вагу, встановлюють і губерську норму. По-при все те, значіння продукції водотягів у загальних підсумках промисловости трохи підвищилось — од 0,40% до 0,50%. Водотяги підпорядковано комунвідділам. 1923/24 року продукція всієї XXVI групи на СРСР склала 138.355,6 тис. черв. карб. Київщині серед їх припадає 3,7% — 5.117,9 тис. карб.

Розглянувши всі виробництва цензової фабрично-заводської промисловости Київщини, звернімось до характеристики загальних підсумків продукції. Загальна сума продукції поділяється між різними формами експлоатації так: державна промисловість, як трестована, так і не трестована, дає 83,7%; кооперативна — 7,3% і приватна — 9,0%.

Що-ж до ваги продукції у кожній формі експлоатації в межах окремих округ, то державна промисловість переважає в Черкаській окрузі — 97,4%, Київі — 92,5%, Бердичівській окрузі — 91,0% та Шевченківській — 80,4%.

Кооперація переважно розвинена на Гуманщині — 23,4%, де вона експлоатує цукроварні; велику також участь бере вона й в промисловості Малинської округи, де їй належать шкуряні заводи.

Приватну промисловість найбільш розвинуто в найглухішій та найвбогішій з округ, Малинській, де на пай її припадає 34,3% продукції; трохи менший відсоток виявляють Київська — 22,0% та Білоцерківська — 21,5% округи.

Щоб схарактеризувати вагу окремих округ що-до загальної суми продукції по губерні, подамо такий витяг з таблички ч. 37:

	1912 рік	%	1923/24 рік	%
1-ше місце	Київ	21,2	Київ	29
2 «	Черкаська округа . . .	20,7	Бердичівська округа . . .	15
3 «	Бердичівська округа . .	18,5	Білоцерківська « . . .	13
4 «	Шевченківська « . .	12,6	Шевченківська « . . .	12
5 «	Гуманська « . .	10,1	Гуманська « . . .	11
6 «	Білоцерківська « . .	9,9	Черкаська « . . .	10
7 «	Київська « . .	4,9	Київська «	5
8 «	Малинська « . .	2,0	Малинська « . . .	—
		100,0		100

Коли прийняти передвоєнну продукцію за 100, то найвищий відсоток продукції 1923/24 року виявили: Київ — 61,1%, Білоцерківська округа — 60,3%, Гуманська — 50,7% і Київська — 49,0%. Значно відстали проти продукції перед війною Малинська округа — 15,3%, Черкаська — 22,4% і Бердичівська — 37,1%.

Що-до розподілу державної, кооперативної та приватної промисловости по округах, максимум продукції в державних підприємствах припадає на Київ — 32,5%, далі округи: Бердичівську — 17%, Черкаську — 12% і Шевченківську — 12%.

З кооперативних більшість продукції дає Гуманська округа — 37,6%, далі Київ — 23,6% і Білоцерківська округа — 12,9%.

У приватній промисловості на розподіл продукції впливає присутність на певній території осередків млинарської промисловости. Завдяки цьому максимум її припадає на Білоцерківську округу — 32,6%, Шевченківську — 17,9% і Гуманську — 14,5%.

Закінчуючи оглядати продукцію, подамо низку цифр, що характеризують вагу Київщини в підсумках значніших одиниць, якими були 1912 року кол. Рос. держава та Україна, а року 1923/24 — СРСР та УСРР.

Вироблено огульної продукції:

1912 рік Тисячами карбованців передвоєнного часу			1923/24 рік Тисячами червоних карбованців		
Росія	4.935.839,8	— 100,0%	СРСР	4.392.516,6	— 100,0%
Україна . . .	1.000.694,1	— 20,3%	УСРР	879.165,8	— 20,0%
Київська губ. .	194.460,6	— 3,9%	Київщина . .	177.691,7	— 4,1%

Щоб правильно порівняти цифри кожного з поданих років, запозичено їх з одного джерела — на 1912 рік з обслідування Міністерства Торгу та Промисловости, а на 1923/24 рік з даних державної поточної статистики [1]).

Як видно з цих даних, промисловість України, що має характерну для неї перевагу в галузі важкої індустрії, ще не повернула своєї ваги в загальних підсумках, хоч, відколи вона втратила Польський промисловий район, вона повинна-б стати тут навіть на помітніше місце.

Київщина, що в її межах знаходяться підприємства легкої індустрії, швидше загоює рани, заподіяні їй за війни та революції, і року 1923/24 вона навіть перевищує свій передвоєнний відсоток участи в промисловості країни.

По окремих галузях постерегаємо таку картину (див. табл. ч. 37):

Отже з 19-тьох виробництв, що про них є дані для порівняння, збільшили свою вагу 12, найбільш цукрове — 33,0% та тютюново-махорочне — 4,2%, решта 7 підупали, а найбільше керамічне — 3,5%.

---

[1]) Дані поточної статистики опубліковано: що-до всього Союзу в лютневім числі «Экономического Обозрения», що-до України — в ч. 13-ім часопису «Радянський Статистик».

Таблиця Ч. 37.

Відсоток участи Київщини в підсумках загально-державної промисловости величінню продукції.

ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТИ	1912	1923/24	Зміни проти 1912 р.
Керамічна	7,0	3,5	— 3,5
Гутницька	1,1	1,6	+ 0,5
Цементова	0,7	—	—
Асфальтова	5,6	—	—
Торфова	—	0,9	—
Металообробна	2,0	0,7	— 1,3
Сіл. госп. машинобудівельна	4,3	2,2	—
Загальна машинобудівельна	3,2		
Тартацька	2,0	2,7	+ 0,7
Деревообробна	1,1	1,5	+ 0,4
Сірникова	0,7	2,3	+ 1,6
Хімічно-фармацевтична	0,9	2,7	+ 1,8
Лаково-фарбова	1,4	нема відом.	—
Борошняна	4,9	5,4	+ 0,5
Цукрова	24,0	57,0	+33,0
Крохмалева	0,04	0,03	— 0,01
Гуральницька та дріжджева	3,8	5,6	—
Броварська	3,2		
Олійна	0,9	нема відом.	—
Тютюново-махор.	5,3	9,5	+ 4,2
Цукрово-кондит.	1,7	нема відом.	—
Кишкова	нема відом.	0,8	—
Шкуряна	7,1	9,0	+ 1,9
Сукняна	0,01	0,02	+ 0,01
Паперова	1,4	0,90	— 0,5
Гільзова	14,0	нема відом.	—
Поліграфічна	4,7	3,7	— 1,0
Мистецька та точна	нема відом.	2,5	—
Вода та освітлення	нема відом.	3,7	—

VII. Продуктивність праці.

Зовсім не треба ще раз підкреслювати, яке важливе питання про студії над продуктивністю праці промислових робітників. Незначну продуктивність його за років загальної руйнації також визнали всі, тому завдання, що ми його тепер собі ставимо, буде визначати відсоток продуктивности праці 1923/24 року, порівнюючи до його рівня року 1912.

Продуктивність праці звичайно вираховують, визначаючи пересічну величину виробленої продукції, що вона припадає на одиницю часу, що її проробив один робітник. Коли порівняємо дві такі пересічні різних термінів — матимемо різницю, що характеризуватиме зростання чи занепад продуктивности праці.

Головне завдання вираховування полягає в тім, щоб дані про величину виробленої продукції за обидва досліджувані терміни було одержано тою самою методою. Величину цю можна вираховувати двома способами: кількісним виразом, с.-то натуральними одиницями ваги й міри, і ціннісним — чого варта продукція. Що-до кількісного виразу вироблення, то щоб виявити продуктивність праці, виробництво з одноманітними предметами продукції, наприклад, електро-енергія, цегла, кількісне вираховування це спосіб точніший. Коли-ж виробляється декілька виробів одночасно і в різні терміни і різної пропорції, порівняння кількісне неможливе, бо об'єднати вирахувані на кожну річ відсотки виходу продукції до загального покажчика, повинного характеризувати загальну продуктивність праці певного виробництва, — це річ неможлива. Зовсім не можна вживати цього способу на всю промисловість у цілому. Отже, залишається єдиний шлях — вирахувати продуктивність праці коефіцієнтами вартости продукції.

Оціновуючи продукцію, необхідно вилучити всі впливи, що мають змогу штучно збільшити чи знизити коефіцієнта, якого ми вираховуємо; тому насамперед треба елімінувати вплив зміни ринкових цін, чого можна досягти оціновуючи продукцію другого терміну цінами першого; необхідна умова для порівняння — це щоб якість була однакова й склад продукції, певною мірою, одноманітний. Останнє в дійсності не завсіди трапляється, але коли мати на увазі, що ці різниці виявляються в складних комбінаціях між різними галузями й з зростом обсягу часу й простору, підчас рахування (губерня, рік) мусять стати непомітні, цей спосіб можна визнати за завдовільний.

Коли-б ми студіюючи бажали піти шляхом деталізації й мали-б на думці вирахувати приросткову вартість праці, що її витрачено виробляючи кожен продукт окремо, нам тоді-б довелось зустрітись з безмежною кількістю причин, що впливають на вартість продукції з неоднаковою міццю й неоднаковими напрямками.

Що-до діленика, у відношенні до якого треба буде вираховувати величину продукції, з приводу формальної одиниці рахування—дня або години праці, будь-яких сумнівів не виникає; багато важить кваліфікація робітника, що працює протягом цієї одиниці часу. Зрозуміло, що навчений робітник

завсіди виробить більше як ненавчений, й оскільки з піднесенням продуктивности праці ми звязуємо насамперед працю за певних технічних та організаційних умов і вивчаємо вплив саме їх, а не складу робітників, теоретично цей останній протягом обох термінів вивчення повинен залишатись незмінний. В дійсності цього, звичайно, не буває, а тому проф. Струмілін пропонує, вираховуючи пророблений час, помножувати час робітників певної кваліфікації на певну властиву цій категорії вагу, щоб до підсумку ввіходили вже цілком рівноцінні одиниці.

Ми таких положень не маємо змоги здійснити, бо не тільки категорій кваліфікації, ба навіть звичайну й найголовнішу вимогу — відокремити продукційних робітників — за даними 1912 року було неможливо. А втім, маючи на увазі, що продуктивність праці це загальний покажчик, залежний од цілої низки причин і впливів, що їх ізолювати й зважити не легко, треба пам'ятати, що на нашому вирахуванню відбиваються всі причини, що діяли в промисловім житті, як, наприклад, технічна організація виробництва, стан устаткування, склад продукції, якість сировини, особливості адміністрування, кваліфікація робітників, інтенсивність їхньої праці та инші.

Таблиці чч. 38—40, що характеризують становище продуктивности праці, стверджують умовність цієї думки.

Таблиця Ч. 38.

Пересічна продукція протягом одного робочого дня в карбованцях по всій промисловості

(за класифікацією ЦСУ).

Підгрупи за класиф. ЦСУ		НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
				На суму	У %% до 1912 р.
VII	А	Вироб. каолінове	4,56	3,76	82,5
«	В	« керамічне	3,47	1,59	45,8
«	Д	« гутницьке	2,87	1,80	62,7
«	Е	« цементове	6,94	11,09	159,9
VI I	А	« асфальтове	11,55	—	—
«	В	« нафтоперегінне . . .	—	31,10	—
«	Г	« торфове	—	1,91	—
IX	Б	« металообробне	5,27	4,93	94,6
«	В	« кабелеве	8,48	10,98	129,5
X	Б	« судноремонтове . . .	4,76	2,16	45,4
«	В	« електр. устаткування .	—	2,17	—
«	Г	« с.-господ. машин . .	5,38	5,54	103,0
«	Д	« загальн. машинобуд. .	5,32	3,13	58,9
XI	Б	« тартацьке та фанер. .	8,37	5,72	68,3

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			На суму	У %% до 1912 р.
XI В	Вироб. деревообробне	3,65	3,65	100
XII А	« хімічне основне . . .	—	—	—
« Б	« гумове	—	7,71	—
XII В	« сірникове	5,06	3,60	71,1
« Г	« хімічно-фармацевт. . .	15,19	16,71	110,1
« Е	« лаково-фарбове . . .	12,83	6,27	48,8
« Ж	« милярське	—	29,75	—
« З	« инші хімічні	10,86	6,38	58,7
XIII А	« борошняне та круп'яне	58,37	41,16	70,5
« Б	« цукро-бур. та рафін. .	22.53	23,59	104,5
« В	« крохмалеве	9,20	4,57	49,6
« Г	« гуральниц. та дріжджж.	8,99	3,45	38,4
« Д	« броварське	11,99	10,97	91,5
« Е	« олійне	53,34	14,38	27,0
« З, И	« тютюново-махорочне .	12,66	16,77	132,5
« К	« цукеркове	6,34	8,20	129,3
« Л	« инші харчові	13,48	78,67	583,6
XIV	« свічкарне та кишкове	84,65	5,05	5,96
XV А	« шкуряне	16,26	11,51	71,0
XVI	« бавовняне	4,79	3,97	82,9
XVII	« сукняне	2,83	2,63	93,5
XXII А	« шваць ке	6,39	7,30	114,2
« Б	« трикотажне	—	2,47	—
« В	« взуттьове	5,0	5,63	112,4
« Г	« иншої одежі	3,06	—	—
XXIII В	« паперове	3,88	1,15	29,7
« Г	« гільзове	5,77	3,52	61,3
« Д	« инші паперові	3,45	—	—
XXIV Б	« друкар. та літогр. . .	3,44	4,25	123,5
XXV	« мистецьке й точне . .	4,84	3,59	74,2
XXVI А	« електро-енергії . .	16,91	15.66	92,5
« Б	« світляного газу . . .	4,37	—	—
« В	« водопостачальне . .	9,96	4,86	48,8
	По всіх підгрупах . .	18,49	15,96	86,3

Таблиця ч. 38 каже про пересічну продукцію протягом одного робочого дня. Як підсумок по всіх виробництвах ця величина становить 86,5%, коли вилучити цукрову промисловість — 85,4% передвоєнної продукції. Приблизно ці цифри характеризують в економічній літературі сьогочасний рівень продуктивности праці; але як ми побачимо далі, дані ці надто умовні. Річ у тім, що числа ці стосуються до всіх підприємств, котрі діяли 1912 й 1923/24 років, але через те, що р. 1923/24 приблизно третина їх не працювала, бажано їх вилучити, взявши на порівняння не всю промисловість, а тільки ті підприємства, котрі працювали протягом обох термінів.

Отак ми приходимо до таблиці ч. 39-те по ідентичних підприємствах.

Таблиця Ч. 39.

Пересічне вироблення протягом одного робочого дня в карбованцях по ідентичних підприємствах

(за класифікацією ЦСУ).

Підгрупи за класиф. ЦСУ		НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
				На суму	У %% до 1912 р.
VII	А	Вир. каолінове	4,56	3,76	82,5
«	В	« керамічне	3,47	1,84	53,0
«	Д	« гутницьке	2,20	1,80	81,8
«	Е	« цементове	6,95	11,08	159,9
VIII	А	« асфальтове	—	—	—
IX	Б	« металообробне	6,19	5,68	87,9
«	В	« кабелеве	8,48	10,98	129,5
X	Б	« судноремонтове	4,76	2,16	45,4
«	Г	« с.-господ. машин . . .	5,51	5,60	101,6
«	Д	« загальн. машинобудівн.	5,79	3,39	58,6
XI	Б	« тартацьке та фанерне .	7,94	5,53	69,6
«	В	« деревообробне	—	—	—
XII	А	« хімічне основне	—	—	—
«	Б	« гумове	—	—	—
«	В	« сірникове	4,24	3,39	80,0
«	Г	« хімічно-фармацев. . . .	15,19	16,71	108,1
«	Е	« лаково-фарбове . . .	9,27	5,83	62,9

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			На суму	У %% до 1912 р.
XII Ж	Вир. милярське	—	—	—
« З	« инші хімічні	10,86	6,38	58,7
XIII А	« борошняне та круп'яне .	63,44	43,64	68,8
« Б	« цукро-бур. та рафінад. .	20,90	23,64	113,1
« В	« крохмалеве	12,17	4,29	35,3
« Г	« гуральнид. та дріжджеве	60,73	28,14	46,3
XIII Д	« броварське	13,46	7,21	53,6
« Е	« олійне	58,07	23,31	40,1
« З, И	« тютюново-махорочне . .	13,09	16,77	128,1
« К	« цукеркове	6,48	8,15	125,8
« Л	« инші харчові	16,68	17,45	104,6
XIV	« свічкарне	95,73	8,45	8,8
XV А	« шкуряне	16,64	11,96	71,9
XVI	« бавовняне	—	—	—
XVII	« сукняне	2,67	2,51	94,0
XXII А	« швацьке	—	—	—
« Б	« трикотажне	—	—	—
« В	« взуттьове	—	—	—
« Г	« иншої одежі	—	—	—
XXIII В	« паперове	3,88	1,15	29,7
« Г	« гільзове	—	—	—
« Д	« инші паперові	—	—	—
XXIV Б	« друкар. та літогр. . . .	3,58	4,28	119,6
XXV	« мистецьке та точне . .	—	—	—
XXVI А	« електро-енергії	16,91	20,36	120,4
« Б	« світляного газу	—	—	—
« В	« водопостачальне	9,96	4,98	50,0
	По всіх підгрупах . . .	14,95	16,15	108,0

Відсоток продукції одного дня праці підвищується по всіх виробництвах до 108,6%, як вилучити цукрове — до 114,3%. У цьому випадкові підвищення продукції залежить од того, що за наших часів політика концентрації виробництва зосередила вироблення по великих, добре влаштованих і краще ніж инші устаткованих підприємствах. А проте, треба пам'ятати, що подані коефіцієнти вже не характеризують усієї промисловости, а тільки великі й життєтривалі підприємства. По-при все те, одержані висновки не останні. Ми повинні пам'ятати, що наведені вище два вирахування переведено з розрахунку на один робочий день, що року 1912 був значно довший, ніж 1923/24.

Таблиця Ч. 40.

Пересічна продукція за одну робочу годину в крб. по ідентичних підприємствах
(за класифікацією ЦСУ).

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			На суму	У %% до 1912 р.
VII А	Вир. каолінове	0,45	0,47	104,4
« В	« керамічне	0,32	0,17	53,1
« Д	« гутницьке	0,22	0,24	109,1
« Е	« цементове	0,69	1,39	201,4
VIII А	« асфальтове	—	—	—
IX Б	« металообробне	0,62	0,75	121,0
« В	« кабелеве	0,94	1,44	153,2
X Б	« судноремонтове	0,48	0,28	58,3
« Г	« сільсько-госп. машин . .	0,55	0,75	136,4
« Д	« загального маш.-будівн. .	0,58	0,44	75,9
XI Б	« тартацьке та фанерне .	0,76	0,73	96,1
« В	« деревообробне	—	—	—
XII А	« хімічне основне	—	—	—
« Б	« гумове	—	—	—
« В	« сірникове	0,39	0,45	115,4
« Г	« хімічно-фармац.	1,69	2,22	131,4
« Е	« лаково-фарбове	0,93	0,73	78,5
« Ж	« милярське	—	—	—

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	1912	1923/24	
			На суму	У %% до 1912 р.
XII З	Вир. инші хімічні	0,94	0,80	85,1
XIII А	« борошняне	5,29	5,74	108,5
« Б	« цукро-бур. та рафін. . . .	1,74	2,96	170,1
« В	« крохмалеве	1,22	0,56	45,9
« Г	« гуральн. та дріжджеве . .	6,07	3,96	65,2
« Д	« броварське	1,31	1,49	113,7
« Е	« олійне	6,45	3,03	47,0
« З, И	« тютюново-махорочне . .	1,31	2,39	182,4
« К	« цукеркове	0,65	1,06	163,1
« Л	« инші харчові	1,51	2,27	150,3
XIV	« свічкарне та кишкове .	8,46	1,36	16,1
XV А	« шкуряне	1,59	1,55	97,5
XVI	« бавовняне	—	—	—
XVII	« сукняне	0,23	0,33	143,5
XXII А	« швацьке	—	—	—
« Б	« трикотажне	—	—	—
« В	« взуттьове	—	—	—
« Г	« иншої одежі	—	—	—
XXIII В	« паперове	0,49	0,14	28,6
« Г	« гільзове	—	—	—
« Д	« инші паперові	—	—	—
XXIV Б	« друкарське та літогр. . .	0,40	0,56	140,0
XXV	« мистецьке й точне . . .	—	—	—
XXVI А	« електро-енергії	2,11	2,55	120,9
« Б	« світляного газу	—	—	—
« В	« водопостачальне	1,24	0,62	50,0
	По всіх підгрупах . . .	1,38	2,08	150,7

Бажаючи вирахувати продукцію на цілком певну величину часу, ми склали таблицю ч. 40-е, що говорить про пересічну продукцію протягом одної години праці. Тепер відсоток продукції 1923/24 року дав підсумок по всіх виробництвах 150,7% передвоєнної величини, а як вилучити цукрову промисловість — 147,7%. Надзвичайне збільшення продуктивности праці за даними останнього вирахування пояснюється економією пророблено́го часу в звязку з переходом з 12 й 10 годинного робочого дня до 8-ми годинного.

Щоб по змозі витолкувати дані вище поданих трьох таблиць, спробуймо угрупувати виробництва згідно з величиною відсотка одержаної 1923/24 р. продуктивности, беручи його з таблиці ч. 40-ве.

Почнемо з виробництв, котрі виявили збільшення продукції, припускаючи нижчу грань для їх — 130% передвоєнної продуктивности.

Котре місце	ВИРОБНИЦТВА	По ідентичних		По всіх підприємствах
		Годинами	Днями	Днями
		У відсотках		
1	Цементове	201,4	159,9	159,9
2	Тютюново-махорочн.	182,4	128,1	132,5
3	Цукрове	170,1	113,1	104,5
4	Цукеркове	163,1	125,8	129,3
5	Кабелеве	153,2	129,5	129,5
6	Инші харчові . . .	150,3	104,6	583,6
7	Сукняне	143,5	94,0	93,5
8	Поліграфічне . . .	140,0	119,6	123,5
9	Сільсько-госп. маш.	136,4	101,6	103,0
10	Хімічно-фармацевт.	131,4	108,1	110,1

У цім витязі може здаватись дивним, через що по багатьох виробництвах відсоток продуктивности праці, вирахуваний на один день, по ідентичних підприємствах менший, ніж по всіх. У дійсності це пояснюється тим, що коли року 1912 працювали підприємства різного розміру, а 1923/24 самі тільки великі, то зріст відсотку продуктивности в цих випадках буде інтенсивніший по всіх підприємствах 1912 року й по великих 1923/24, ніж по великих ідентичних обох цих термінів.

Відносно декількох виробництв, що збільшили продуктивність, треба дати пояснiння й зауваження. Цементове виробництво, як воно саме, 1923/24 року не існувало й фактично його було замінено иншим з виробленням коштовнішої продукції. Тютюнове виробництво, як раніш зазначено, підвищило своє вироблення погіршенням якости продукції, що її виробляють.

Цукрове виробництво збільшило продуктивність через те, що перехід до 8-ми годинного робочого дня надто відбивсь на ощадності проробленого часу тих категорій робітників, котрі працювали однією чи двома чергами, як, напр., допомічні у виробництві, господарські. З приводу иншої харчової промисловости зазначено раніш, що зміни в складі підприємств цієї галузи сливе не дають змоги перевести порівняння цієї підгрупи по всіх підприємствах. Сукняне виробництво підвищило продуктивність виключно зменшивши робочий день.

Отже, черга виробництв що-до розміру досягнутої ними норми продуктивности праці, після поданих критичних зауважень, позначається ось яка: тютюново-махорочне, цукрове, цукеркове, кабелеве, поліграфічне, хімічно-фармацевтичне. Більшість їх належить до тих з видів легкої індустрії, що в звязку з сприятливою ринковою кон'юнктурою, нескладністю виробничого процесу, устаткуванням, що краще збереглось, опинились, проти инших виробництв, у сприятливішому становищі.

Що-до галузів промисловости з продуктивністю рівня передвоєнною — 100 — 130%, то розташовуються вони так:

Котре місце	ВИРОБНИЦТВА	По ідентичних		По всіх підприємствах
		На одну годину	На один день	На один день
		У відсотках		
1	Металообробне . .	121,0	87,9	94,6
2	Електричн. енергії .	120,9	120,4	92,5
3	Сірникове	115,4	80,0	71,1
4	Броварське	113,7	53,6	91,5
5	Гутницьке	109,1	81,8	62,7
6	Борошняне	108,5	68,8	70,5
7	Каолінове	104,4	82,5	82,5

Зазначені тут виробництва дуже близькі рівнем продуктивности праці одне до одного. На їхньому становищі відбиваються перехресні впливи як сприятливих, так і шкідливих причин. Деякі з цих галузів підтри-

муються сприятливою кон'юнктурою ринку, наприклад, металообробна, електро-енергії, млинарства, инші-ж навпаки — страждають через брак попиту (броварська, сірникова). У деяких галузях, як от у броварській, електро-енергії, устаткування збереглося добре, иншим-же надто дається в знаки зношеність їхнього устаткування — металообробна, млинарська. По деяких — каоліновій, броварській виробничий процес дуже нескладний, по инших — у гутницькій, металообробній — він складніший.

Отже, всі оці виробництва перебувають на межі до дальшого збільшення продуктивности праці, коли для цього утворяться сприятливіші умови що-до ринкової кон'юнктури, механізації виробництва й оновлення устаткування.

Перейдімо тепер до останньої категорії виробництв, де продуктивність праці не досягає передвоєнного рівня.

Котре місце	ВИРОБНИЦТВА	По ідентичних		По всіх підприємствах
		Годинами	Днями	Днями
		відсотками		
1	Шкуряне	97,5	71,9	71,0
2	Тартацьке й фанер.	96,1	69,6	68,3
3	Инших хімічних . .	85,1	58,7	58,7
4	Лаково-фарбове . .	78,5	62,9	48,8
5	Заг. машинобуд. . .	75,9	58,6	58,9
6	Гурал. та дріжджеве	65,2	46,3	38,4
7	Судноремонтове . .	58,3	45,4	45,4
8	Керамічне	53,1	53,0	45,8
9	Водопостачальне .	50,0	50,0	48,8
10	Олійне	47,0	40,1	27,0
11	Крохмалеве	45,9	35,3	49,6
12	Паперове	28,6	29,7	29,7
13	Свічкарне	16,1	8,8	5,9

Низьку продуктивність праці на більшості з цих виробництв можна пояснити тим, що вони працюють з неповним навантаженням. Особливо помітно це в виробництвах свічкарному, паперовому, олійному, керамічному

Таблиця Ч. 41.

Основні покажчики, що характеризують продуктивність праці 1923/24 року по ідентичних підприємствах

(за класиф. ЦСУ).

Підгрупи за класиф. ЦСУ		НАЗВИ ПІДГРУП	У %/% до 1912 р.			
			Кількість робітників	На одного робітника		
				Проробл. час годинами	Вироблено продукції протягом години	Одержана зарплата протягом години
VII	А	Вир. каолінове	124	63,4	104,4	232,5
«	В	« керамічне	53	64,9	53,1	71,0
«	Д	« гутницьке	103	174,1	109,1	151,4
«	Е	« цементове	5	87,7	201,4	141,2
VIII	А	« асфальтове	—	—	—	—
IX	Б	« металообробне	84	47,3	121,0	151,6
«	В	« кабелеве	87	73,6	153,2	192,6
X	Б	« суднoремонтове	116	59,7	58,3	150,9
«	Г	« с.-господ. машин	63	65,5	136,4	117,7
«	Д	« загальн. машинобуд. . .	71	66,5	75,9	100,6
XI	Б	« тартацьке й фанерне . .	163	63,9	96,1	233,6
«	В	« деревообробне	—	—	—	—
XII	А	« хімічне основне	—	—	—	—
«	Б	« гумове	—	—	—	—
«	В	« сірникове	305	33,2	115,4	608,8
«	Г	« хімічно-фармац.	85	69,6	131,4	146,3
«	Е	« лаково-фарбове	110	87,1	78,5	205,5
«	Ж	« милярське	—	—	—	—
«	З	« инші хімічні	257	60,9	85,1	214,0
XIII	А	« борошняне	136	70,8	108,5	213,9
«	Б	« цукро-бур. та рафін. . .	129	36,0	170,1	197,1

Підгрупи за класиф. ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	У %% до 1912 р.			
		Кількість робітників	На одного робітника		
			Проробл. час годинами	Вироблена продукція протягом години	Одержана зарплата протягом години
XIII В	Вир. крохмалеве	167	124,6	45,9	250,0
« Г	« гуральниц. та дріжджеве	183	45,0	65,2	253,4
« Д	« броварське.	40	41,6	113,7	165,3
« Е	« олійне	55	43,7	47,0	209,9
« З, И	« тютюново-махорочне. .	87	60,9	182,4	259,4
« К	« цукеркове.	48	71,8	163,1	235,4
« Л	« инші харчові	15	72,8	150,3	196,5
XIV	« свічкарне	48	29,9	16,1	181,8
XV А	« шкуряне	233	71,0	97,5	213,8
XVI	« бавовняне	—	—	—	—
XVII	« сукняне	110	64,4	143,5	211,8
XXII А	« швацьке	—	—	—	—
« Б	« трикотажне	—	—	—	—
« В	« взуттьове	—	—	—	—
« Г	« иншої одежі	—	—	—	—
XXIII В	« паперове	68	55,8	28,6	131,4
« Г	« гільзове	—	—	—	—
« Д	« инш. папер. виробів . .	—	—	—	—
XXIV Б	« друкарське й літогр. .	119	75,3	140,0	169,9
XXV	« мистецьке й точне . .	—	—	—	—
XXVI А	« електро-енергії . . .	141	70,1	120,9	192,3
« Б	« світляного газу . . .	—	—	—	—
« В	« водопостачальне . . .	118	91,6	50,0	192,6
	Разом по всіх підгр. .	119,8	49,2	150,7	194,4

й гуральницькому. Деякі з них, приміром, свічкарне й олійне, остільки скоротили виробництво, що фактично перетворилися на кустарницькі майстерні, втративши в звязку з неповним використовуванням устаткування всеньку міць, що її давніш мали.

А втім, є виробництва, котрі потрапили до категорії з невеликим відсотком продуктивности праці, дарма що працювали з повним навантаженням і з сприятливою ринковою кон'юнктурою. До таких належить шкуряне. Року 1912 83% усієї губерської продукції шкуртоварів припадало на завод Шленкера; а як виробництво на ньому стояло надто високо, й завод уже тоді був досить механізований, то порівняння до 1923/24 року було не дуже корисно для сьогочасного становища шкуряної промисловости.

Що-до другого виробництва, що перебувало в аналогічному становищі в розумінні загальних сприятливих умов, а саме — тартацького, то невеликий на ньому відсоток пояснюється тим, що на підприємствах 1912 р. надто збільшилося робітників.

Наведені дані в питанні про продуктивність праці по окремих галузях промисловости були-б не повні, коли-б ми не спробували паралельно подати инші покажчики, що вони тою чи иншою мірою впливають на рівень продуктивности праці. Коли вважати за такі покажчики величину зарплати, витрату проробленого часу й зміни в кількості робітників, то розташувавши дані так само, як у попередніх витягах, матимемо ось яку картину виробництв, котрі піднесли продуктивність вище од передвоєнного рівня.

Котре місце	ВИРОБНИЦТВА	На одного робітника			Зміни кількости робітників
		Продукція за годину	Зарплата за годину	Пророблено годин	
		У відсотках			
1	Цементове	201,4	141,2	87,7	5
2	Тютюново-махорочне .	182,4	259,4	60,9	87
3	Цукрове	170,1	197,1	36,0	129
4	Цукеркове	163,1	235,4	71,8	48
5	Кабелеве	153,2	192,6	73,6	87
6	Инших харчових	150,3	196,5	72,8	15
7	Сукняне	143,5	211,8	64,4	110
8	Поліграфічне	140,0	169,9	75,3	119
9	С.-госп. машинобудівн. .	136,4	117,7	65,5	63
10	Хімічно-фармацевт. . . .	131,4	146,3	69,6	85

Коли вважати передвоєнний рівень покажчиків за більш-менш нормальний, то з народньо-господарського погляду, за найвигідніші треба вважати ті виробництва, де не тільки підвищилася продукція, ба й знизилися або менш помітно зростали усі инші покажчики, подані в цьому витязі. Ґрунтуючися на цьому, треба насамперед відокремити сільсько-господарське машинобудівництво — єдине виробництво, де продуктивність зросла аж до 136,4% передвоєнного, а зарплата рівночасно збільшилася до 117,7%, тимчасом, коли пророблений час надзвичайно зменшивсь — 65,5%, знов-же й робітників поменшало — 63% передвоєнної кількости.

Инші виробництва, що їх також можна вважати за розмірно вигідні, відрізняються од першого тим, що зарплата в них зростала більш, як продуктивність праці. З них передусім треба відзначити хімічно-фармацевтичне, що в ньому різниця між цими двома величинами становить + 14,9%, а далі цукрове + 27%, і поліграфічне + 29,9% виробництва.

Що-до категорії виробництв, що їхнє становище треба вважати з народньо-господарського погляду за вигідне, то тут нам доведеться керуватись виключно величиною розходження покажчиків зарплати й продуктивности праці, бо останні дві ознаки, змінюючись у доволі тісних межах, не дають певної підстави для висновку. До цієї групи увійдуть виробництва: тютюново-махорочне, де зарплата зростала не відповідно до зростання продуктивности праці 77-ма %-ми, цукеркове, де та-ж-таки різниця становить 72,3%, й сукняне — 68,3%.

Група виробництв, що їхня продуктивність дорівнює передвоєнному рівневі (130% — 100%), дає таку картину:

Котре місце	ВИРОБНИЦТВА	На одного робітника			Зміни кількости робітників
		Продукція за годину	Зарплата за годину	Пророблено годин	
		У відсотках			
1	Металообробне	121,0	151,6	47,3	84
2	Електро-енергії	120,9	192,3	70,1	141
3	Сірникове	115,4	608,4	33,2	305
4	Броварське	113,7	165,3	41,6	40
5	Гутницьке	109,1	151,4	174,1	103
6	Борошняне	108,5	213,9	70,8	136
7	Каолінове	104,4	232,5	63,4	124

У цій групі вже немає жадного виробництва, де-б продуктивність зростала швидше, як зарплата. Добре стоїть справа в металообробному виробництві +30,6%, гутницькому +42,3% й броварському +51,6%, де різниця в зростанні цих покажчиків не така велика. Знов-же — ми бачимо тут низку виробництв, що в них продуктивність праці зростає значно повільніше як зарплата. Це виробництва: сірникове +493%, каолінове +128,1% й борошняне +105,4%.

Дальший витяг дає уявління про ті виробництва, котрі виявили низьку супроти часів передвоєнних, продуктивність праці.

Котре місце	ВИРОБНИЦТВА	На одного робітника			Зміни кількости робітників
		Продукція за годину	Зарплата за годину	Пророблено годин	
		У відсотках			
1	Шкуряне	97,5	213,8	71,0	233
2	Тартацьке	96,1	233,6	63,9	163
3	Инші хімічні	85,1	214,0	60,9	257
4	Лаково-фарбове . . .	78,5	205,5	87,1	110
5	Загальне машинобуд. .	75,9	100,6	66,5	71
6	Гуральн. та дріжджеве .	65,2	253,4	45,0	183
7	Судноремонтове . .	58,3	150,9	59,7	116
8	Керамічне	53,1	71,0	64,9	53
9	Водопостачальне . . .	50,0	192,6	91,6	118
10	Олійне	47,0	209,9	43,7	55
11	Крохмалеве	45,9	250,0	124,6	167
12	Паперове	28,6	131,4	55,8	68
13	Свічкарне	16,1	181,8	29,9	48

Отже, в цій групі з тринацятьох виробництв тільки двоє можна визнати за такі, що в них співвідношення поміж основними покажчиками сприятливе, це: керамічне +17,9% (зарплата збільшилася по-над паритет) і загальне машинобудівництво +24,7% Тільки-ж тут багато виробництв, що в їх зарплата зростає значно швидше, ніж продуктивність праці. Що-до цього найяскравіш визначаються виробництва: крохмалеве +204,1%, олійне +162,9%, водопостачальне + 142,6%, тартацьке + 137,5%, инші хімічні + 127,9% і лаково-фарбове +127,0%.

Коли тепер підбити підсумки наведеним вище зіставленням, то виявляться дуже цікаві тенденції.

Передусім по виробництвах, що їх зараховано до категорії, де все гаразд. Не вважаючи на єдиний випадок, коли продуктивність праці зростала швидше як зарплата, маємо отакі характерні коливання, як порівнювати зростання цих двох покажчиків.

1-ша	група	з + 14,9%	до + 29,9%
2-га	«	з + 30,6%	до + 51,6%
3-тя	«	з + 17,9%	до + 24,7%

Отже, в усіх вигідних з погляду народнього господарства виробництвах зарплата зростала швидше, ніж збільшувалася продуктивність праці у певних, досить тісних, межах. І перевага зарплати над продуктивністю визначалася мало не однаковим розміром коливань у першій й третій групах й трохи більшим у другій.

Що-ж до категорії виробництв, де зростання продуктивности праці й зарплати сполучаються з некорисними з народньо-господарського погляду взаємовідносинами, то як вилучити з другої групи (ті, котрі наближаються до передвоєнного рівня) сірникове виробництво, що виходить з черги через величину коефіцієнта, виявиться цілком одмінна од виробництв де все гаразд картина:

1-ша	група	з + 77,0%	до + 68,3%
2-га	«	з + 128,1%	до + 105,4%
3-тя	«	з + 204,1%	до + 127,0%

с.-то в міру того, як занепадає продуктивність праці (це пояснюється тим, що вони працювали з неповним навантаженням [1]), невпинно збільшується розходження між нею й зарплатою в некорисному з народньо-господарського погляду напрямкові.

До величини продуктивности праці можна підійти ще й з иншого боку. Коли вважати її за похідну від витраченого робочого часу та виплаченої зарплати й зазначити тільки ухили її угору й униз од передвоєнного рівня, а це й подано в таблиці ч. 42, то матимемо ті самі дані, що й в попередній таблиці, але тільки наочні.

---

[1]) Що між працею виробництв з неповним навантаженням та невеликою продуктивністю є проста залежність, це можна довести ось яким витягом по ідентичних підприємствах:

Навантаження підприємств		Продукційність праці	
свічкарне	2%	свічкарне	16,1%
олійне	11	паперове	28,6
инші харчові	16	крохмалеве	45,9
паперове	17	олійне	47,0
броварське	18	водопостачальне	50,0
керамічне	19	керамічне	53,1
заг. машинобудів.	36	судноремонтове	58,3
судноремонтове	42	гуральницьке	65,2
гуральницьке	54	заг. машинобудів.	75,9

Таблиця Ч. 42.

Величина ухилів

покажчиків продуктивности праці од передвоєнного рівня по ідентичних підприємствах
(за класифікацією ЦСУ).

Підгрупи за класифікацією ЦСУ		НАЗВИ ПІДГРУП	Залежність між навантаженням окремих галузів та величиною продуктивности праці		Залежність між величиною продуктивности праці та зарплатою
			У проробленім часі	У виробленій продукції	У зарплаті, що її одержано
VII	А	Вир. каолінове	— 36,6	+ 4,4	+ 132,5
«	В	« керамічне	— 35,1	— 46,9	— 29,0
«	Д	« гутницьке	+ 74,1	+ 9,1	+ 51,4
«	Е	« цементове	— 12,3	+ 101,4	+ 41,2
VIII	А	« асфальтове	—	—	—
IX	Б	« металообробне . . .	— 52,7	+ 21,0	+ 51,6
«	В	« кабелеве	— 26,4	+ 53,2	+ 92,6
X	Б	« судноремонтове . . .	— 40,3	+ 41,7	+ 50,9
«	Г	« сіл.-госп. машин . . .	— 34,5	+ 36,4	+ 17,7
«	Д	« заг. машинобудів. . .	— 33,5	— 24,1	+ 0,6
XI	Б	« тартацьке та фанер. .	— 36,1	— 3,9	+ 133,6
«	В	« деревообробне . . .	—	—	—
XII	А	« основне хімічне . . .	—	—	—
«	Б	« гумове	—	—	—
«	В	« сірникове	— 66,8	+ 15,4	+ 508,8
«	Г	« хімічно-фарм. . . .	— 30,4	+ 31,4	+ 46,3
«	Е	« лаково-фарб.	— 12,9	— 21,5	+ 105,5
«	Ж	« милярське	—	—	—
«	З	« инші хімічні	— 39,1	— 14,9	+ 114,0
XIII	А	Вир. борошняне	— 29,2	+ 8,5	+ 113,9
«	Б	« цукро-бур. та рафін. .	— 64,0	+ 70,1	+ 97,1

Підгрупи за класифікацією ЦСУ	НАЗВИ ПІДГРУП	Залежність між навантаженням окремих галузів та величиною продуктивности праці		Залежність між величиною продуктивности праці та зарплатою
		У проробленім часі	У виробленій продукції	У зарплаті, що її одержано
XIII В	Вир. крохмалеве . . .	+ 24,6	— 54,1	+ 150,0
« Г	« гуральн. та дріжджеве .	— 55,0	— 34,8	+ 153,4
« Д	« броварське . . .	— 58,4	+ 13,7	+ 65,3
« Е	« олійне	— 56,3	— 53,0	+ 109,9
« З, И	« тютюново-махорочне .	— 39,1	+ 82,4	+ 159,4
« К	« цукеркове . . .	— 28,2	+ 63,1	+ 135,4
« Л	« инші харчові . .	— 27,2	+ 50,3	+ 96,5
XIV	« свічкарне . . .	— 70,1	— 83,9	+ 81,8
XV А	« шкуряне	— 29,0	— 2,5	+ 113,8
XVI	« бавовняне . . .	—	—	—
XVII	« сукняне	— 35,6	+ 43,5	+ 111,8
XXII А	« швацьке	—	—	—
« Б	« трикотажне . . .	—	—	—
« В	« взуттьове . . .	—	—	—
« Г	« иншої одежі . . .	—	—	—
XXIII В	« паперове . . .	— 44,2	— 71,4	+ 31,4
« Г	« гільзове	—	—	—
« Д	« инші паперові . .	—	—	—
XXIV Б	« друкарське та літогр. .	— 24,7	+ 40,0	+ 69,9
XXV	« мистецьке та точне .	—	—	—
XXVI А	« електро-енергії . .	— 29,9	+ 20,9	+ 92,3
« Б	« світляного газу . .	—	—	—
« В	« водопостачальне . .	— 8,4	— 50,0	+ 92,6
	По всіх підгрупах .	— 50,8	+ 50,7	+ 94,4

Не заходжуючись аналізувати ці дані, можна тільки підкреслити їхнє співвідношення по всіх галузях.

Висновок напрошується такий: року 1923/24 робітники витрачали на виробництво вдвоє менше часу, ніж року 1912, виробляли в півтора рази більше продукції й одержували за це мало не подвійну зарплату.

Аж надто яскраві досягнення. Це дає право сподіватись, що коли робітницька класа завоювала собі права й забезпечила умови для культурного росту — продуктивність праці підвищуватиметься далі й набуде в дальшому виключної ваги, як чинник економічного відродження країни.